

М. Остапович і О. П. Білозерський

ПРЕЗИДЕНТ

життя і діяльність

Михайла Грушевського

«НАША БАТЬКІВЩИНА»

Нью-Йорк

1967

М. Остапович і О. П. Білозерський

ПРЕЗИДЕНТ

життя і діяльність

Михайла Грушевського

«НАША БАТЬКІВЩИНА»
Нью-Йорк

1 9 6 7

NASHA BATKIWSCHYNA 138 E. 4th Street, New York

1. У ДАЛЕКИЙ СВІТ

На Кавказ. Літом 1869 року сім'я Сергія Грушевського, учителя греко-уніяцької гімназії в Холмі, выбралась у далеку дорогу на Кавказ. Із рідної української землі перенесено молодого, тридцятишостирічного вчителя на чужу чужину, хоч він, нащадок козацького роду Грушів, найкраще б почувався, коли б міг працювати між своїми земляками, чи то в Києві, чи в Полтаві, чи хоч би в меншім якісь місті, щоб тільки між своїми земляками. Але політика царського уряду була така, щоб якнайдаліше розкидати по великій російській імперії українську інтелігенцію та утруднювати її взаємний зв'язок. Все ж таки Сергій Грушевський не поривав тих зв'язків. Своїм дітям розповідав про далеку Україну, про сивоголового діда-Дніпро, про золотоверхий Київ, про Холм, якого ще діти не забули.

У Ставрополі. Малому синкові Сергія Грушевського, Михайлові, було три роки, як уся сім'я виїздила з Холму. Народився він 29 вересня 1866 року в Холмі. Всю дорогу нудив світом за рідною хатою. Щойно, як побачив у далекині високі, сніжні верхи Кавказу, зацікавився новим краєвидом і перестав згадувати своїх малих товаришів забав у Холмі. Цікаво приглядався до нових людей, яких зустрічав по дорозі, вервіхців на конях, у різnobарвних одягах, з пістолями й кінджалами при боці.

Усе ж таки, як замешкали в Ставрополі, чи потім, як перейшли у місто Владикавказ, малий

Михайло не переставав тужити за Україною. А то тим більше, що батько часто-густо любив розповідати всім дітям про Україну, любив розповідати їм українські казки, учив їх співати українських пісень. А діти тутешніх мешканців говорили зовсім чужою мовою. Малого Михайла не кортіло вже так з ними бавитись, як колись кортіло з чужими дітьми погратись у Холмі. До тих часів вертався завжди думкою і хоч з роками затиралась пам'ять про них, то туга за ними зростала. А тут ще батько вмів так гарно розповідати про Україну, про те, що вона це рідний край, що її треба любити, що там у ній спочивають і дід і прадід зі славного козацького роду Грушів, які боролися за свою волю ще за часів великого гетьмана Богдана Хмельницького.

Відвідини Батьківщини. Щотри роки Сергій Грушевський збирав усю родину в далеку подорож, в Україну. Тоді відвідували всіх родичів Грушевських по батькові і Опоків-Опоцкевичів — по матері і всіх знайомих. Усі вітали їх з радістю. І земля українська ставала в цих умовах найлюбіша. А Київ, найдорожчий з усіх міст на світі. Коли сім'я мусіла вертатися на Кавказ, у серці всіх залишалися найкращі спомини про Батьківщину і незаспокоєна туга за нею.

У школах. Батько учив дітей сам, а до шкіл посылав їх у старшому віці, так що вплив московської школи не міг уже вбити либови Михайла Грушевського до України й вічного бажання пізнати її минуле й сучасне та жити її горем, долею і щастям.

Після школи закінчив Михайло Грушевський

під оком батька. Гімназію закінчив у 1880-1886 роках у місті Тифлісі на Закавказзі. Був одним із найздібніших учнів тієї гімназії. Порпався, як кріт у зелмі, в гімназійній бібліотеці. Всі вільні хвилини присвячував книжкам. Тоді вже попадали йому в руки книжки про Україну: Костомарова про українських свободолюбивих ко-заків і гетьманів, Куліша «Записки про Україну», московського вченого Петрова про українське письменство. Коли попав йому в руки «Кобзар» Шевченка, — зовсім полонив його душу. Був очарований красою своєї рідної, мелодійної української мови. Найбільшу втіху мав з того, що батько передплатив для нього «Київську Старину», науковий журнал, присвячений українській історії, звичаям і письменству українського народу. Редагували його українські вчені в московській мові, бо по-українському було заборонено друкувати навіть українські народні пісні. Але траплялись у журналі народні перекази й пословиці, неполинялі пам'ятки старовини, подавані українською мовою і вони були як ті безцінні перли для кожного українського серця і як цілюще чисте джерело для спрагливих рідної мови уст, особливо тут, у далекім Закавказзі. Вони тільки збільшували вагу рідного слова в молодого Михайла Грушевського і родили внутрішній бунт проти його пригнічення Московщиною. Так у молодій уяві ставала Україна як поранена мати в московській тюрмі і кликала його, щоб він відчинив тяжкі замки від темних льохів, у які запроторено все, що українське.

До цього бунту проти московського гніту за українську справу поривали молодого україн-

ського учня тифліської гімназії також змагання кавказьких народів до волі. Їх недавно поневолила важка рука білого московського царя і вони не хотіли піддатись у чуже ярмо. Ті змагання наводили його на думку стати до боротьби за українську волю — так, як став геній України Шевченко. «Борітесь — поборете!» — ті слова незабутнього Тараса врізались глибоко в душу молодого Михайла Грушевського і не затерлись у його пам'яті до глибокої страсті.

Перші кроки. Тоді зачав пробувати своїх сил у краснім письменстві. Став писати оповідання українською мовою, як «Страшний свідок» або «Унтерофіцер Трохим Скавучак». Були це оповідання з власних переживань молодого учня. Особливо в останнім оповіданні висміював заразумілість слуги тифліської гімназії, який добився у московському війську невисокої ранги підофіцера і з тієї причини задирав носа вгору, дивився згорда на своїх рідних, цурався своєї рідної мови і свого народу.

Та найкраще вдалося йому оповідання «Бехаль-Джугур», з боротьби магометанських повстанців у Судані в Африці проти англійського насильства. Та не англійців і не Судан мав молодий автор на думці, а москалів і Україну під московським насильством. Тому таким теплом оняв він магометанських героїв у боротьбі за волю. Ті магометанці, це сусіди сучасних абісинців. Із запалом чистої і молодої душі став автор у своїм оповіданні по боці гноблених проти гнобителів...

Але третмів у непевності, чи може він поринти вже перо. Вислав оповідання для прочи-

тання славному тоді українському письменнику Іванові Нечуєві-Левицькому. Боявся підписатися своїм власним прізвищем, а просив, щоб той відписав йому на адресу одного його приятеля. Навіть відповіді не сподівався.

Аж прийшов великий лист і радості молодого письменника не було меж. Нечуй-Левицький відписав до нього, як до справжнього українського письменника, а не як до учня. Хвалив оповідання і писав, що воно вже надруковане у Львові. Це було 1885 року, коли Грушевському було 19 років.

2. ЗНОВУ НА РІДНОМУ ГРУНТІ

В університеті. Рік пізніше склав він у тифліській гімназії іспит зрілости. Перед ним відчинилися двері високих шкіл. Куди йти? Чи в столицю Росії — Петроград, чи в Москву, чи за кордон? Вибрав столицю України — Київ.

Тоді вже його батькові поводилося не зле. За підручник церковно-слов'янської мови, який міністерство освіти признало найкращим зразком для всіх шкіл у Росії, доробився батько Михайла Грушевського гарного маєтку і мав змогу послати всіх дітей на високі студії.

Це були часи скаженого навороту царської єдиновлади в цілій Росії і нагального наступу воюючої Москвиціни проти всього, що українське. Університетські катедри обсаджувано ворогами волі і поступу народу, а усувано з усіх урядів тих, що осмілювались висловлювати свободніші погляди. Що тут згадувати про волю українських людей? Вони, коли їй мріяли

про Україну, то тишком-нишком і між собою. Ніде ніякого, хоч будьякого українського життя. Мертвеччина. Сидять люди по своїх хатах і думають, якби тихше зі своєю Україною, щоб не наразитись на переслідування...

Таке становище било молодого Грушевського як обухом по голові. Його батько був також заляканий перед його від'їздом у Київ. Але він знов, що від мовчазного терпіння не буде Україні добра. Треба, щоб вона голосно й перед цілим світом заговорила, що вона жива, що жити хоче й тому стане до боротьби і за своє минуле й за сучасне й за майбутнє. Запальний революційний дух потягнув молодого Грушевського у глибину історії, щоб звітіль видобути зарабовану Московциною історію України. З тією метою записується він на історично-філософічний відділ університету й під керівництвом славного вже тоді українського вченого професора Володимира Антоновича поринає в історичні науки. Головної ж мети не спускає з ока.

Наукова праця. Уже рік пізніше пише про українські замки в шістнадцятому столітті, а 1890 року появляється велика його праця з засипаною порохом історії доби українських князів під заголовком: «Історія Київської землі від смерті Ярослава до кінця чотирнадцятого століття». За ту працю дістає золоту медалю і стипендію для дальших історичних дослідів. Молодого членного манять великими виглядами, з в нього диліжнірі невгласимий вогонь видобути історію України з чужої історії і віддати сиротам іх родину Неніку.

За набуту стипендію відбуває наукові подо-

рожі до Москви й Варшави, черпає в тамошніх бібліотеках знання, а завжди з однією думкою про Україну. За нею дорогий для нього і найменший слід у западистих нетрях історії. У нього волі й відваги до праці вщерть. Він не знає часу ані втоми. Вертається знову в Київ. У міжчасі видає працю з історії барського староства. Але воно його не задовольняє.

У Київській Громаді. Його професор Володимир Антонович бачить його надлюдське змагання і бажає його енергію скерувати у властиве річище. Він впроваджує його до київської «Громади», української тайної організації, у якій в 70-их роках працював, живши тоді ще в Києві, Михайло Драгоманів, а потім Чубинський, Косинський, Нечуй-Левицький, Вовк-Карачевський, Михальчук та інші. На свою працю і завдання він дивився завжди поважно. У глибокому задумі вид його робив, може, трохи сумовите, а рівночасно трохи й суворе враження, з глибоким поглядом очей і довгою вже тоді бородою. Його товарищи називали ту бороду жартівливо «бородою св. Онуфрія». Жив тоді він як монах у невеличкому домику, у двох кімнатах, у яких ледве вміщалися його книжки. Але як бував він серед людей, жива його вдача зараз мінялася: на обличчі його світилася характеристична його усмішка — і гумористично-іронічна і разом привітно-тепла. Живі іскорки в очах робили цілком натуральним його м'який, напівжартівливий характер розмови. До молодших товаришів ставився, як щирий товариш, зі всіма рівним у своїм поступованні. Найнаївніша думка не дратувала його. Він завжди умів вивести в дискусії, хто заліз у суперечність зі со-

бою, з безнадійних нетрів і дискусія кінчалася радісним сміхом, у якому брав участь і сам противник. Він був щирий і всі циро називали його, що він „наш”. Він особисто укладав програми самоосвіти, давав поради кожному окремо, відповідно до його вдачі, вказував джерела і книжки, заохочував до літературної праці в тодішніх галицьких виданнях. Йому і Кониському не один з тодішніх молодих людей завдячує свої перші літературні праці. Його кімната на розі Тарасівської і Караваївської вулиць була часто місцем зборів молоді і старших в українських культурних і громадських справах. Тут він сам часто провадив дискусії в обмірковуванні способів української пропаганди на селі.*

Спосіб праці. Його енергія і працьовитість були надзвичайні і спосіб праці також не подібний до праці звичайних українців. Він не жив, а горів і це не був тимчасовий спосіб його життя, а постійний. Вставав рано і зараз сідав до праці — до писання. До сніданку, десь о 9-ій годині, на столі вже лежала купка записаних аркушів паперу — здебільшого стаття, замовлена для якогось часопису чи наукового журналу. Потім побачення, а в міжчасі встигав піти до бібліотеки, використати потрібну книгу, або виправити рукопис до друку.

І всюди шукав за правдою. У сучаснім житті і в науці і в давнині — в історії. Говорив — **наука це правда, а правда завжди переможе.** Саме тоді склав магістерський іспит і тим здобув собі не тільки науковий титул, але й можливість стати професором університету. А його **сили симе в той час було потрібно.**

* О Лотоцький — «Сторінки минулого».

3. У ЛЬВІВСЬКІМ УНІВЕРСИТЕТІ*)

У львівському університеті, у наслідок щораз сильніше ставлених вимог українського населення у справі заложення окремого українського університету, австрійський уряд „зробив уступку”. Винувся сіном. Зробив угоду зі старими українськими угодовцями „новоерцями” та згодився на оснування катедри української історії у львівському університеті.

На катедру української історії запрошено відомого українського історика Володимира Антоновича з Києва. Та цейуважав себе вже за старого на таке важливе місце і порадив взяти свого найздібнішого учня і співробітника Михайла Грушевського.

Вдруге в житті простерся перед Грушевським далекий шлях і мати-Україна зажадала від нього ясної відповіді: чи залишить свої знайомі київські гори й сивогривого діда-Дніпра та чи вирушить у город Льва, де його нащадків відтиснено за Високий Замок і за рогачки міста? Чи, може, злякає його невідомий тягар нового обов'язку?

Hi! Не злякав його той невідомий тягар. Узяв його на свої трудящі плечі, залишив знайомі джерела науки, з яких досі користав, і пустився шляхом Драгоманова розширяти вікна бартам українцям-галичанам, яким близче було до за-

---

*) Перед читанням цього розділу корисно було б прочитати книжку «Самоосвіти» п. з. «Народний Каменяр», щоб детальніше пізнати політичні відносини на Галичині.

хідної культури і свободніше працювати з духом поступу культурних народів Заходу, ніж братам з-над Дніпра під московським караулом.

І думкою мигнула знову ідея, яка турбувала його енергію віддавна...

Як широко прощали і відмовляли його старі друзі з Київської Громади, — не змогли його вже стримати. Завжди, коли раз на щось рішився, уже не змінював ніколи. Мусіли б це бути перешкоди, яких ніяка людська сила не могла б усунути.

Перший виклад. День 30 вересня 1894 року. Старі мури львівського університету здригнулися від натовпу української молоді і старших громадян, які прийшли послухати першого викладу молодого багатонадійного українського вченого. Прийшло також багато й чужих людей. По кутах сутенілі химери, злобні сили, що намагались український народ звести з його історичного шляху на манівці до загибелі. Та свіжва молода сила переплутала їх круті рахунки, стала на простому шляху правди, і сильна нею, перехрещує всі піdstупи, випростовує хребти похиленим, пориває зневірених, відкриває очі сліпим, лікує скалічених. У сутінки поховалися вороги волі й поступу народу. Про нього саме, про народ, говорить молодий професор:

«Народну масу далеко більше цікавлять переміни громадські, аніж зверхньої політики. Щож доперва українська громада, так перейнята духом демократизму, рівноправності, самовладності, народоправства!»... З того приводу... зрозумімо, чому самі страшні війни народні повставали у нас на ґрунті переважно суспільно-економічним і закрашувались тільки ідеями національними та релігійними а так мало робили на громаду враження та-

кі факти, як Унія Люблинська, або скасування гетьманщини... НАРОД, МАСА НАРОДНА — є і повинен бути альфою і омегою історичної розвідки. Він зі своїми ідеалами й змаганнями, зі своєю боротьбою, поспіхом і помилками — є ЄДИНИЙ ГЕРОЙ ІСТОРІИ... І культура, що розвивається у верхніх верствах народу, цікава нам головним чином не так сама в собі, як тим, що відбивається у ній загально народного»...

У сутінках мурів, де заховались химери, злісні сили — постала метушня:

— Кого нагадує нам ця нова сила? Чи не польського історика Лелевеля, який мусів каррати польську шляхту за її несправедливість до народу і неувагу до потреб загалу?

— Кого прислали нам тут знов з непокірних степів України? Чи не нового Драгоманова?.. Тож вічно йому лиш народ і народ у голові! А де ж ми? „Підстава” громадянства?..

Але молодий професор говорив не до них; він звертався до молоді:

— „Панта докімадзете!”*) Не вірте ні кому й нічому й самі постійно досліджуйте правду. Ніколи не задовольняйтесь уже здобутим, здобувайте щораз дальші таємниці правди й не стійте на місці. Наука це постійний сумнів. Усякую сліпу віру вважаю непотрібною у моїх слухачів і співробітників...

Запал огорнув молодь. Вона щиро оплескувала свого нового провідника. Стало тепло і якось родинно в залі, повіяло задухою у сутінках. Туди пішли деякі зі старших і там перемінювались поволі в холодних, ядовитих змій. Але деякі з них таки відходили задоволені, що матимуть гідного наслідника.

---

*) Усе досліджуйте.

Наукова метода. Гурт молодих людей, які під проводом Грушевського взялися за науку української історії, зростав з року на рік. І досліди над тією історією та наукова метода різнилися зовсім від пануючих досі у слов'янськім світі. Головно російські історики історію давньої княжої Руси-України й татарського лихоліття, разом з історією поодиноких русько-українських держав, київської чи галицько-володимирської, залучували до загальномосковської історії, щоб таким способом затерти в історії сліди відрубності життя держав українського й московського народів. Грушевський повідшукував багато невідомих досі наукових джерел. Звернув увагу на чужі літописи, головно арабські, перські, турецькі і на їх підставі спростовував дотеперішні помилки або й навмисні наукові фальшування істориків — дослідників життя народів Сходу Європи. З попілу забуття, який присипав життя українського народу, великий український учений видобув дійсну і живу правду великого окремого історичного минулого українського народу і його одвічної землі, ще й перед великою мандрівкою азійських народів з четвертого й пізніших століть по Христі.

І стислонаукова, дослідна метода історії східної Європи, застосована вперше великим українським ученим, відрізнялась зовсім від дотеперішніх поглядів російських і польських та взагалі слов'янських дослідників історії. Не диво, що вона викликала цілу революцію у науковому світі.

У своїх наукових працях Грушевський на підставі нововідкритих документів виставив історичну метрику українському народові, довів йо-

го самостійне державне життя, незалежне від московської і польської історії. Він зв'язав в одну цілість доісторичну добу з історією княжого періоду, задокументував природний розвиток і органічний зв'язок пізніших історичних подій на матеріних українських землях з загально прийнятою „українською історією” — тобто з історією козаччини.

Очевидно, що так виявлена правда історії української землі та народу, викликала з початку велику бурю, особливо в московському науковому світі, а навіть обурення. Посипались на голову сміливого вченого каміння: за український націоналізм, за німецьку чи австрійську інтригу, за мазепинство й за політику в науці. Але ці несправедливі закиди не спнили Грушевського в будуванні зміцнених фундаментів історичної правди українського народу. Він свято вірив у слушність свого становища, хоч стояв на ньому сам супроти тисячі супротивних сил. У 1898 році він так про це писав:

«Та мабуть не мине ще й повних десять літ, а конструкція української історії, як органічної цілості від початків історичного життя руських племен до наших часів, буде здаватися таким же нормальним явищем, як десять літ тому здавалося... оте вклєювання українських епізодів у „традиційну схему російського государства”».

Що ж саме нове створив Грушевський в історії?

А те, що примусив увесь науковий світ визнати історію київських і галицько-володимирських князів, як окрему історію українського народу та його державної організації, а історію Московії примусив зачинати щойно від часів організації великого князівства московського.

Московські вчені до цієї пори зачинали московську історію історією українських земель і прієднували її до історії московського царства. Потім переходили побіжно історію прилучення тих земель до великого князівства литовського і його злуки з Польщею і вітали їх поворот до Московії зі занепадом окремої незалежної української козацької держави. Таким способом історія українського народу пропадала в московській історії.

Та не залишив Грушевський своєї науки лише для українського домашнього вжитку. Він сміливо виступив з нею перед чужими, головно перед тими, що їх та справа торкалася, — перед московськими вченими. Він помістив її у збірнику Петроградської Академії Наук під заголовком «Звичайна схема „русской“ історії й справа розумового укладу історії Східної Європи».

Правда була аж занадто ясна, щоб її не бачити, або вдавати, що її не добачається. І справжні вчені, а не політичні фальшівники історії, або несвідомі незнайки, її мусіли визнати й прийняли за наукову правду.*)

---

*) Ті московські історики, для яких наука й історична правда стоять вище московського державного імперіалізму, прийняли Грушевського наукову методу досліду історії Сходу Європи. Прийняв її московський історик професор Пресняков. Прийняв її і новітній дослідник історії професор Покровський, який назвав Грушевського єдиним у Східній Європі європейським ученим істориком.

Польський учений проф. Брікнер писав: «Праця проф. Михайла Грушевського є похвальним свідоцтвом ученості і історичності українського автора. Він зовсім опа-

Історія України. У 1898 році з'явився величезний перший том великої «Історії України-Русі». Пішла у світ вістка, що це буде кількатаомова праця. Всі свідомі величезної ваги такого твору люди завмерли в очікуванні дальших томів. Це було наче об'явлення — чудо.

нував незміrnу літературу предмету — археологічну, історичну, філологічну... Автор просто дивує нас своєю начитанністю, знанням найбільш спеціальних, нераз забутих праць, російських чи німецьких. А з тією козковою начитанністю йде поруч бистрота розуму, самостійний осуд, вироблена матода — все те в мірі цілком незвичайній»...

Чеський учений, історик Я. Бідло, професор університету в Празі, вважає Грушевського «правдиво великим істориком і глибоким критиком, яких небагато буває на світі; він творець великих історичних праць, увів українську історію до всесвітньої історії й тим створив собі непорушний пам'ятник духа на вічні віки»...

Українські вчені також оцінили велику вагу й ціну наукової праці Грушевського. Подаємо тут кілька голосів з пізнішого часу. І так В. Герасимчук у „Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка” за 1922 рік пише:

«Історія України М. Грушевського це безсумнівно найсильніший дотепер вираз усієї нашої наукової творчості. Вона не тільки посунула далеко вперед культурну свідомість нашого народу, але також кристалізувала і кристалізує напрямні форми в нашему житті і політиці, пояснюючи їй витворюючи почуття спільноти матеріальних та ідейних інтересів на всіх просторах України, як колись, так і тепер. Своєю історією подав автор свому народові найсильнішу зброю, яку тільки можна було подати.»

Проф. Д. Дорошенко в огляді української історіографії (1923) пише ось що:

Лічений працював. Обступили його учні, а було їх десятки молодих людей... Він між ними як незрівняний майстер-архітект: «Подайте мені оту цеглинку, а вирівняйте тут підвальну, а ви провірте той прямовис.» — Так постав епохальний твір. Усю ту величаву будівлю, кожну її цеглинку виносив у своїй геніяльній голові великий учений.

«... Головна вага її („Історії України-Руси“) полягає в систематичному зводі науково-провірених і проаналізованих відомостей по історії України, об'єднаних провідною думкою про тяглість і непереривність історичного процесу українського народу на заселеній ним ще на світанку історії землі. Це наче велика історична енциклопедія, де зведено докупи й систематично впорядковано здобутки наукової праці цілого попереднього розвитку української історіографії.»

Учений академік Липський у своїй промові з нагоди ювілею М. Грушевського 1926 року в Києві говорив:

«Ваша історія України — це величезна праця, складена оригінально, з використанням сили ріжких джерел, це перша повна, наукова й докладна історія нашої землі, починаючи від майже легендарних часів. Тепер, коли вона вже є, навіть трудно собі уявити, як без неї можна було жити. Як історик — Ви стали відомі не тільки в межах України, але й далеко за кордоном. Якби навіть у Вас була одна ця праця, то й тоді була б вічним нерукотворним пам'ятником. А коли до цього додати «Історію українського письменства» й цілу низку етнографічних та інших пропць, то буде ясно, що в особі академіка Грушевського ми маємо найкращого знавця України взагалі й однозначно в найвидатніших її синів...»

І таємією нагоди говорив тоді академік Баголій, між іншим, сказав, що:

Безжалісний час минав і відрияв ученому рік за роком. Чи буде час закінчiti велику працю? Легкий сумнів чев'яком почав підгризати віру в свої сили вченого. Не в справу, — а в сили. Фізичні сили. Чи вистачить віку?.. І тоді взявся за поспіх: Написав скорочену цілість для всіх і окрему популярну історію для народних мас «Про старі часи на Україні». При цьому, як та безупинна, животворна вода на землі, не вгавав у своїй великій праці, так, наче б той короткий нарис української історії на понад 300 сторінках великої книги, це була для нього дитяча забавка...

Але й та праця не вичерпала його невичерпної енергії.

«Українському суспільству Ваша восьмитомова Історія дає багаті матеріали для вивчення українського історичного процесу з доісторичної доби до половини XVIII віку в своїх науково-популярних начерках і статтях Ви доводите її до наших часів. Тут Ви даєте і політичні і соціально-економічні, і культурні, і побутові елементи історичного життя, але в їх основу Ви поклали національну ідею, з її тріядою — тезою, антitezою і синтезою — утворення нації, її занепаду й відродження. Велике наукове значення Вашої „Історії“ в критичному опрацюванні джерел, і Ви за весь час виконуєте те гасло, що викинули Ви у Вашій вступній лекції у львівському університеті 30 вересня 1894 року, коли Ви сказали, що народ, єдиний герой історії з його ідеалами, змаганнями, боротьбою, поспіхами і помилками»...

4. КНИЖКИ В МАСИ

Його наукова діяльність не обмежується лише на самому досліджуванні і на організації самої наукової праці. У нього ще вистачає сил і часу на організацію видавничої справи.

Великі надії поклав Грушевський на Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. Зорганізовано те товариство ще в 1873 році заходами й коштами наддніпрянських українців. Багато для тієї справи причинився і великий попередник Михайла Грушевського з Наддніпрянської України на галицькому ґрунті — Михайло Драгоманів. У своїх початках те товариство поклав своїм завданням поширювати освіту серед українського народу. Але таке саме завдання мала й «Просвіта». Тому з часом Товариство ім. Шевченка перемінювалось у стисло наукове товариство. Грушевський ще в Києві цікавився тим товариством і прислав до його наукового видавництва так зв. «Записок» свої праці. З приїздом до Львова зараз кинувся до праці в ньому. Його вибрали головою історично-філософічної секції, яку він провадив до 1914 року. В 1897 році став він головою цілого Товариства ім. Шевченка. І тоді розгорнув у ньому таку широку наукову й господарську діяльність, що перемінив його в справжню, хоч і без урядового титулу, українську академію наук, з якою поважно рахувався увесь учений культурний світ і в краю і за кордоном, і рівночасно різновидними заходами подбав про те, щоб покласти міцні матеріальні підвалини для Товариства.

Під його головуванням і головно його заходами, Товариство побільшило власну друкарню, придбало переплетню, два великі доми і поширило власну книгарню у велике підприємство. Дуже часто він сам старався здобути більші пожертви від багатіших земляків з Великої України та подбав за вигідну позичку 250.000 австр. корон, потрібних для закупу (за 400.000 корон) другого будинка в той час, коли ніде не можна було такої позички дістати. Бібліотека Товариства за його головування стала одною з найбільших у Львові і ввійшла у зв'язки з усіма культурними установами різних країн. Йому завдячує свій розвиток залежений при Товаристві музей.

Видавнича діяльність. Головна ж його праця і заслуга, це наукова й видавнича діяльність. За час його проводу історично-філософічна секція до 1914 року відбула 320 наукових сходин, на яких відчитано 550 наукових викладів. У тих сходинах і працях брали участь і старші й молодші дослідники історії та її споріднених і помічних наук. Для справнішої праці постали при секції різні наукові комісії: Археографічна, збирала історичні матеріали та видавала «Жерела до історії України-Руси» (7 томів), «Українсько-руський архів» (7 томів) та «Пам'ятки української мови і літератури» (7 томів); Етнографічна комісія досліджувала народний побут, звичаї, приказки, пословиці, вірування, легенди й видавала «Етнографічний Збірник» (35 томів) та «Матеріяли до української етнології; Статистична комісія збирала матеріали про суспільне життя і видавала «Студії з поля суспільних наук і статистики»; Правнича комі-

сія видавала «Часопись правничу й економічну» та «Правничу бібліотеку»; Бібліографічна комісія описувала українські друки й видавала «Матеріали».

Крім історично-філософічної секції працювали під проводом інших визначних українських учених ще й інші секції, як природознавча, мовознавча й ін. Загалом Наукове Товариство стало святынею української культури й науки.

Виклади, які прочитувано на наукових сходинах, друковано окремими книжками у «Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка». Їх вийшло 120 томів на приблизно 40.000 сторінок друку. Ті видання розходилися по всіх частинах світу: до чужих бібліотек, наукових установ, університетів і академій в Європі, в Америці і навіть в Австралії. Більші наукові праці виходили окремими виданнями у «Збірниках» (15 томів). Так само окремим виданням з'явилася епохальна праця Грушевського «Історія України-Руси». Перший її том з'явився у 100-річчя появи «Енеїди» Котляревського, документуючи перед цілим світом, що український народ у царині духа добився рівня інших великих культурних народів.

Грушевський — духовий учень Драгоманова. Від Драгоманова перейняв не тільки зasadу неисипуцьої праці для народу і зasadу, що неправда не може бути просвітою, але й зasadу, що в українських умовах тільки поступ українських працюючих мас є поступом нації. Виходячи з тієї засади, Грушевський вважав, що поширення освіти в широкі народні маси й поліпшення їх господарського становища найскоріше пронайдуть українську націю до її найвищих ідеалів.

Тому велику увагу присвятив він у першу чергу видавничій справі і поширенню книжки. На видавничу роботу жертвував він у більшості всі гроші, які йому належали за редакційну працю і власні твори, друковані в наукових виданнях Наукового Товариства. А були це чималі суми, бо сягали до кільканадцяти тисяч.

Літ. Наук. Вістник. З його почину перемінено літературно-громадський часопис «Зоря» на місячник європейського вигляду і змісту, який почав появлятися від 1898 року під назвою «Літературно-Наукового Вістника». До співредакції запросив Грушевський ще й Івана Франка, Володимира Гнатюка, а до співробітництва — найчільніші всеукраїнські наукові, публіцистичні й літературні поступові сили. Туди давали свої твори й Леся Українка і Стефаник і Маковей і Хоткевич та багато-багато інших. Деякі й відпали, бо їм не подобався поступовий світогляд, який пробивався суцільно з усього, що появлялося на сторінках журналу. Але це вийшло тільки на користь журналу.

Видавнича Спілка. Непосидючий дух праці рве його в 1899 році заложити Українську Видавничу Спілку, яка під його проводом за десять років випустила понад 300 книжок українських письменників і перекладів чужих авторів та популярно-наукових книжок з різних царин знання. У наслідок цієї праці росте серед загалу зацікавлення до друкованого слова, підноситься рівень української наукової і літературної творчости і поширюється освіта й знання в широких колах громадянства.

В тому часі увага Грушевського зосереджується на щаблі, якого ще недосягла сіра укр-

їнська дійсність. Це справа рідного мистецтва та організації мистецьких сил. Він дає почин до засновання товариства прихильників українського мистецтва в 1905 році. Подумав також про потребу українського національного театру й під його впливом розпочалася збіркова акція та організація фондів будови святині українського театрального мистецтва у Львові.

Рідна Школа. Своїм великим розумом добачає Грушевський ще одну ділянку, яка може мати великий вплив на виховання української народної маси. Це школа. І він кидає могутній клич: Як найбільше рідних шкіл! Під його впливом постає Краєвий Шкільний Союз, якого метою була розбудова українського шкільництва й опіка над українською молодю. Краєвий Шк. Союз утримував 8 приватних українських гімназій, давав допомогу двом учительським семінарам та утримував кілька народних шкіл. (З К.Ш. Союзу утворилося потім Т-во «Рідна Школа», що продовжувала свою діяльність аж до приходу болшевиків на західні землі України).

Батька, що виховав стільки дітей, уже немає, але діти його живуть і він живе у них...

Западто вже закипіло українське культурне й наукове життя, щоб воно душилося само в собі і щоб ніхто з чужих на нього не звернув уваги. Про те вже думає дбайлива голова духовного вождя нації. Він представляє українську справу перед європейським науковим світом. Дає власні фонди на видання історії українського народу німецькою мовою. Пише до французьких журналів, дописує до чисельних російських журналів, не дозволяючи їм присипляти українського питання у громадській думці. «Ук-

райнський народ живе і вимагає для себе місця і прав!» — іде той провідний тон у всіх статтях Грушевського, які він поміщує в російських журналах після першої революції 1905 року. Він друкує того роду статті в таких часописах як «Син Отечества», «Наша Жизнь», «Страна», «Кievskie Otклики», «Речь», „Русские Ведомости“*) і не зважає на піну, яку проти нього точать московські об'єдинителі і чорносотенці. Вони його називають зрадником, вони його клеймують німецьким агентом, вони намагаються заборонити йому в'їзд до Росії. Але закороткі вже були в них руки до вченого європейської міри!

5. ЗНОВУ ЙОГО ОЧІ ЗВЕРНЕНІ НА КИЇВ

Тоді саме хвиля революції трясла царським престолом у Росії і заляканий цар зі своїми прислужниками дав куцу, але все ж таки, конституцією. Повіяло легенъким свіжим вітром по українському степу і вже український народ пробудився й почав протирати очі з довгові-

---

*) Дописує також до московських органів, яких завданням було знайомити російське громадянство з українською справою, як „Украинский Вестник“, що виходив у Петрограді від 1906 року та „Украинская Жизнь“, яка виходила від 1912 до 1917 року у Москві. Російські статті Грушевського, писані до 1907 року вийшли окремою брошурою під назвою: «Освобождение России и украинский вопрос». Появилася також його праця окремою книжкою: «Украинство в России, его запросы и нужды».

кового сну. Зачав вимагати харчу для свого тіла і духа та свободи для свого слова. Але сонних і сплячих була ще тьма-тьменна і сила-силенна. Двигався сонний велетень, але був сліпий і не знав куди йому йти. А тих, що хотіли його провадити, знайшloся раптом стільки, що й не треба. І чужих, і своїх. І хто його знає, кого слухати, за ким іти? Велит обертається на всі боки, прислухався до голосу правди, але сила неправди була більша, то й недочував велит за гармидером брехні правди і не знав куди йому ліпше йти. І так топтався на одному місці...

Тоді Грушевський почав закликати галицьких братів, щоб допомогли сонному братові на українських степах за Збручем.

Восени 1906 року скликає ширші сходини львівських промадян і вчених, на яких реферує про потребу нав'язання близчих культурних зв'язків з Великою Україною. На сходинах було 60 осіб.

І багато знайшloся таких, що погодилися з Грушевським у тій справі.

У ході століть під іншими займанщинами, сини одного народу, хоч і говорили одною і тією самою мовою і відчували, що вони одна сім'я, все ж таки відчужувались від себе щораз більше. Життя і болі кожен із них мав окремі й кожен думав більше за свої власні турботи. Розривався історичний зв'язок, забувалися спільні колишні змагання, бої й болі, щораз менше було родинних зв'язків у сучасному, щораз більше ненавмисних і навмисних непорозумінь, підозрінь, інколи виправданих, а то й невиправданих докорів, що випливали більше в незнання взаємних умов, ніж зі злоби. У май-

бутньому це могло некорисно закінчитися. Треба було зібрати братів до спільногого стола, нехай пізнають одні одних і спільно обдумають плян праці, який треба виконати. Хто в чому сильніший, повинен допомогти слабшому на користь всьому народові. Єдність — незломна сила!

Грушевський це людина чину, не слів. Він закладає у Києві «Українське Наукове Товариство» і в його виданнях містить побіч творів наддніпрянців також твори галицьких учених. Уважаючи поширення книжки одним з найкращих засобів пропаганди правди й ідеї, за згодою правління Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, засновує філії львівської книгарні того товариства спочатку в Києві, потім у Харкові. Два тамошні громадяни — Ф. Красицький і Я. Безкровний — погоджуються зовсім безінтересово дати свої прізвища на фірму для книгарень, бо інакше було не можна. Книгарні роблять свою роботу. Книжка видана у Львові чи тепер у Києві, йде в народ. Видатки є, але книгарні не мають торговельного недобору і з часом можуть бути прибутковими. Зате ж, який великий їх вплив! Які хороші вигляди на майбутнє! Грушевський радіє. Не тому, що то його діло росте, а тому, що росте Україна, що чимраз голосніше промовляє до серця народу великий Кобзар з канівської могили: «Борітесь — поборете!».

Але ж найважливіше з усього громадянства селянство. Духовий вождь народу добре затянув ту науку Драгоманова. Тому закладає в Києві для селян дві газети: „Село” і „Засів”. У них пише багато також про галицьке село,

щоб козак зі степів знов, яке життя і змагання українського селянина з-над Буга і Дністра.

Щоб ще сильніше зміцнити культурні зв'язки, переносить Грушевський у 1907 році „Літературно-Науковий Вісник” зі Львова до Києва. Сам від тієї хвилини не має спокійного дня ні нічі. То зв'язався зі Львовом, то тягне його велич праці в Київ. Що тільки закінчує певну роботу в однім місці, то вже іде до другого, щоб не припізнати майбутнього. А тут запрошують відвідати й численну українську студентську колонію у Петрограді. І на це мусів знайтися в нього час...

Їздив туди не раз і не двічі. Його приїзди завжди оживлювали тамошнє українське життя.*) Ніяка поважніша українська справа не обходилася без нього. З його приїздом телефон у помешканні не переставав працювати. То він з кимсь, то хтось з Грушевським умовлялися на побачення, чи щодо праці, чи друку і т. ін. За сніданком чи за обідом мав лише хвилину часу на приватну розмову. Тоді й розсипав іскри добродушного або ідкого гумору.

Скромна, неімпозантна, з лагідною усмішкою постать уславленого, страшного „мазепинця” та мало не гайдамаки, — в дійсності робила враження завжди не те, на яке був приготований кожний, хто підходив до нього нашептуваний чи настроюваний україножерами різнонаціональної масті.

Тим то Грушевський користувався просто легендарною славою у ворожих до українства ко-

---

*) Див. О. Лотоцький. «Сторінки минулого», стор. 155 - 156.

лах. Чорносотенці вигадували найбільш плюга-
ві речі проти його.*) Його українську мову,
якою він писав безсмертні твори, називали вони
„галицькою мовою”, або „мовою Грушевсько-
го”, — ніби відмінною від мови Шевченка. Не
було наклепу проти українського руху, до яко-
го б не пришивали імення Грушевського. Во-
ни його ненавиділи в душі, бо подолати його
ні в чому не могли. У цій ненависті до особи

---

*) Декотрі з них бажали настроїти проти Грушевсько-
го тих слов'янських учених, наприклад, чехів, сербів чи
хірватів, які свої надії на визволення покладали на єд-
ність слов'янського руху. Вони обвинувачували Грушев-
ського в тому, що він з іншими українськими вченими й
політиками розбиває слов'янську єдність у боротьбі з
відвічним ворогом слов'янства, Німеччиною, і тим ослаб-
лює змагання до визволення всього слов'янства під про-
водом Росії. Таким способом хотіли вони підважити нау-
кову повагу Грушевського. Але Грушевський дав гідну
відповідь чорносотенцям різного типу в своєму рефераті
під заголовком „Неославізм”, що його він прочитав пе-
ред війною в українському клубі в Петрограді. І при
інших нагодах він довів фальшиве становище тих чорно-
сотенців, особливо щодо українців, від яких вони домага-
лися, щоб українці, в ім'я якогось всеслов'янського сою-
зу, що не існує, відріклися своїх національних ідей, дер-
жавницьких аспірацій і навіть самостійного існування щоб
відреклися в користь своїх слов'янських сусідів. Грушев-
ський був тієї думки, що неіснуюча слов'янська солідар-
ність не визволить ніодного слов'янського народу, поки
він сам себе не визволить. І справді, після великої війни
виявилося, що чеському чи польському народам до їх ви-
зволення не допомогли слов'янські народи, а допомогла
так звана „антанта” французів, англійців і американців...

Грушевського — діставали вони допомогу *зі*
зовсім несподіваного боку...

6. «І ГОЛОВУ СХОПИВШИ В РУКИ...»

З незвичайною увагою поставився Грушевський до Галичини. З нею він зв'язував великі всеукраїнські надії. Йи призначував високу місію стати П'емонтом відродження української нації і держави над Дніпром. Ту надію леліяв він у своєму серці з гарячою, як у Драгоманова, тургою. Слова, що вирвались із закривавленого серця другого славного драгоманівця — Івана Франка: „Твоїм будущим душу я тривожу” — виривались, мабуть, у хвилинах самітньої глуші також із серця тієї великої людини.

А хвилини такі приходили в бурхливім, повним руху і змінливого неба, житті недавнього незабутнього Президента Української Народної Республіки. Саме зі становища, яке Грушевський призначував у визволенні всього українського народу для Галичини, виходило й становище вченого історика до так званої „галицької політики” та її представників у віденському парляменті та в галицькому сеймі.

До практичної політики взявся, хоч і дуже здалека, Грушевський тільки раз за часів своєї праці на галицькому ґрунті. Це було тоді, коли разом з Франком у 1899 році повірили, що вдасться їм створити при допомозі всієї поступової української інтелігенції міцну демократичну організацію, яка попровадить розумну боротьбу за права народу, а головне за землю і волю для українського селянства й робітниц-

тва. Програма нової партії мало чим відрізнялася від програми існуючої тоді української соціалістичної радикальної партії.*) Кілька років брав Грушевський участь у нарадах і зборах тієї партії, намагався впливати на її політику. Але партійні діячі слухали одне, а в практичній політиці робили зовсім інше і так їхні дороги розійшлися з дорогами Грушевського і Франка. Обидва вчені відійшли геть від цієї партії. Ів. Франко відійшовскоріше і вернувся до радикальної організації. Але живий дух Грушевського не міг довго тихо всидіти, бачачи, що робиться з політичною тактикою галицьких ендецьких послів. Він виступив з критикою тієї тактики, при чому виразно підкреслив:

«Пишу не в осудження ниніших політичних діячів, в добрих намірах котрих не хочу сумніватися, а в осудження вибраного ними політичного курсу... Справа йде про річі занадто дорогі й важні для всього нашого народного життя, аби придивлятися безчинно тим небезпечним досвідам, які робляться на живім тілі нашого народного життя».

О, цим уже й розворушив Грушевський тодішнє муравлище...

Головною хибою галицької національної політики вважав Грушевський брак ясності, брак зasadничої простоти лінії програми й тактики на довгі роки. Він стверджує, що «тактику всенародну, замінюються політикою конспіративною, секретною (прихованою перед народом), нікому неясною, ні перед ким невідповіальною і

---

*) Та партія це попередниця теперішньої УНДО. Її перед першою світовою війною називали в скороченні — ендецькою партією.

тим... підтинається політичні інтереси й політична активність суспільності». „Реальна політика” галицьких реакційних політиків полягала переважно в угоді з польською стороною, а „реальні” здобутки з тієї угоди полягали тільки в обіцянках з польського боку, як, наприклад, обіцянка про відкриття українського університету. Отож уже здається, ніби та обіцянка на шляху до здійснення. Розходилося тільки про якусь незначну дрібницю, таку, наприклад, як місце осідку університету... Повисівши отак якийсь час на обіцянках у повітрі й утворивши потрібний на той час польським шляхетським політикам настрій, угодового договору не здійснено та й привид угоди розлетівся.

Грушевський інакше дивився на „реальну політику”. „Реальна” політика по його думці на галицькому ґрунті ніколи не була реальною. Ніколи не йшла далі обіцянок, яких ніколи не дотримувано. «Мати змогу, — пише Грушевський, — вести реальну політику, в ліпшім значенні того слова, це ідеал кожного практичного політика...» „Практично політика — не забава”... вона ставить своїм завданням служити живому життю народу, здобуваючи йому нові підвалини для розвою його матеріальних і духових сил. Ніякий практичний політик не схоче робити зі свого народу... мученика ідеї, розпинати його на хресті якоїсь відірваної від життя теорії...” «Але з другого боку то значить здобувати дійсні, реальні вартості свому народові, не окупуючи їх ціною народної чести й гідності, або зрадою основних підстав народного життя. Кепська фігура політик-мрійник, що заводить

свою суспільність у хмари. Але цинік*) реаліст, опортуніст, в якого взагалі немає дальшої мети, ніякої ідеології, який цінить тільки конкретне,**) що можна зараз розміняти на дрібну монету посад, субсидій, і всяких матеріальних дібр, що їх можна зараз розділити між політичними приятелями і помічниками, показати й ткнути пальцем перед виборцями на найближчому вічу. Перший, політик-мрійник, вдаряє припіймні у вищі струни суспільності, налягає на її здібність жертвувати менше важливими для більш важливого, приватним для загального, сучасним для будучого... Політик опортуніст „грає якраз на матеріалістичних, короткозорі самолюбних потягах суспільності, і деморалізує, дражнюючи її „хрунівські потяги”...

Так заговорив великий учитель і зачав перевіряти факти. І від них крикнув:

— Сумно се і, Боже мій, як сумно! Раз помилка, другий раз помилка, але, коли двадцять літ на тому самому місці перевертается наша політика, то се дає дуже несерйозне свідоцтво не тільки нашим політикам, а цілому народові...

Галицьку політику Грушевський порівнює до господарки збанкрутованого дідича на галицькому Підгір'ї, єдиним багатством якого залишився ліс. Він не хотів чекати десятки років, коли виросте ліс, але давав на зруб тоненькі як сірники смереки, щоб тільки дістати зараз гроші. Галицька політика — те ж саме дідоводство. Не може витримати, вичекати.

---

*) Гречче слово, що значить -- собача натура, тобто людина, яка кпить собі з усіх зasad і святощів.

**) Нащупальне, наявне, що можна брати до вживання.

Грушевський глибоко призадумувався над тим, чому воно так? І приходив до висновку:

«Впродовж двох віків Галичина була збирником, де шукала захисту українська людність південних і південно-східних просторів під на тиском степової людності. Була свого роду тихим і тісним запічком, де хоронилися люди, яким наприкрилося більш ризиковне, тривожне, але й більш дозвільне життя... Все енергійне, сміливіше тяглося з Галичини на південь і на схід між те дозвільніше, рухливіше, гарячіше життя. На місці залишалося все безчинніше, важче, органічно нездатне до ризика, до боротьби...»

О, такі думки вже зачіпали за живе галицького дрібноміщанина. Та Грушевський знав і не приховував також добрих сторін галицького характеру:

«В обороні свого існування, — писав він, — тутешній український елемент виявив багато витривалості, опору й сили. Тут виробився славний тип „упертого русина”, з гнучкістю гуми, яку можна всякими способами мняти, давити, гризти, — але не перекусити. Галичина може хвалитися тим, що з півтисячолітньої недержавності, ограбована з усіх матеріальних і культурних засобів, донесла до наших часів свою етнографічну фізіономію, свою національну свідомість, свої культурні традиції.»

Тактика парламентарної репрезентації національно-демократичної партії (попередниці унідівської партії) у віденському парламенті теж підпала під критику Грушевського. Маніфестаційні співи в парламенті на знак обурення, уважав він неповажною демонстрацією, коли

тимчасом за кулісами йшла тактика навиворіт. «На словах виходило сердито, а на ділі слабо. І тим підірвали поважання до себе і парляменту і опозиції і уряду, бо вони бачили, з яким легким елементом мають діло.»

Дуже турбувала Грушевського тактика цієї парляментарної репрезентації у справі анексії Боснії й Герцеговіни. Голову схопивши в руки, дивився він, як представники найбільш поневоленої в Австрії нації, на сміх перед цілим культурним і поступовим світом, заявилися за повним поневоленням частини сербського народу. Той факт гостко осуджує Грушевський ось як:

«Прийшла справа прилучення (анексії) Боснії й Герцеговіни, рішалася доля сербського народу, не питуючи його волі й згоди. Послам дано до зрозуміння, що корона прив'язує велику вагу до цієї справи й бажає собі голосування за анексію, як доказу лояльності для корони й династії. І українські політики не встояли перед цією можливістю неласки — хоч і стільки разів заявляли й самі, й через пресу, що поведінка австрійського правительства з українським народом робить все для того, щоб знищити в українській суспільності всякі почуття до корони. Хоч справа була того роду, що голосувати за нею — означало спроневіритися основним принципам українського демократизму і свободолюбності, ідеям національного самозначення, — все таки українські послі голосували за анексією. Навіть більше. Українському послові припала сумнівна честь бути головним бесідником за анексію. Німецькі соціал-демократи, з яких саме перед тим „Діло” іроні-

зувало за їх услужливість правительству, дали бесідника проти.»

Те становище націонал-демократичної парляментарної репрезентації в австрійськім парляменті в сербській справі незабаром помстилося на самій українській справі. Після світової війни, коли серби прийшли до голосу в вирішуванні всіх питань колишньої австро-угорської монархії, дістали голос також у справі Сх. Галичини. З яким обличчям приходилося тоді представникам Галичини звертатися за моральним підпertiaм до братів сербів?

Грушевського тривожила думка не тільки за саму Галичину, але за всю Україну, якій галицька неполітична політика могла пошкодити.

«Галичина, — писав він, — яку обставини видвигнули на чільне місце українського життя і можуть довго ще вдергати на становищі такої національної репрезентації, готова зі своїм новішим курсом зробити кепську прислугу не тільки собі, а й всьому національному українському життю.

Від націй, що доходять своїх людських прав і апелюють до почуття справедливості, до ідеальних струн інших націй, вимагається деякий моральний геройзм, а в усікім разі — деякий ідеалізм, принциповість, характерність. Нація, яка не витримує сама тих самих вимог, осмішує себе, апелюючи до ідеалізму і принциповости інших, і це обезцінює її змагання й домагання. Це відчувають, наприклад, поляки в Росії й Прусії і тому звертаються до своїх галицьких союзників з проханням погамуватися.

Наша ж Галичина повинна служити для цілої України... — от куди ми простуємо, от якими

дорогами хочемо йти до створення свого національного життя. Але це не станеться, — запевняє Грушевський, — коли і Галичина піде стежками неперебірливого політиканства, на які починає ступати. Коли її органи будуть збірниками партійної гризні, неперебірливої реклями й наклепів, коли її представники не будуть соромитися доносити владі на політично підоэрліх противників, коли вони раз вибігатимуть у рядах оборонців прав і домагань робочих мас, а другий раз гратимуть на аграрних струнах селянства проти змагань міського пролетаріату, коли вони раз будуть записуватися в поступовці і прихильники свободи думки, а під впливом першої лішої політичної кон'юнктури будуть апoteозувати своїх князів церкви і робити з них князів свого народу...»

Ті думки, які порозсівав М. Грушевський в „Літературно-Науковому Віснику” за час від 1909 до 1911 року, зібрав він в одну книжку, і додавши ще деякі розділи, випустив у світ під заголовком: «Наша політика».

Цього вже деяким панам було забагато...

7. НЕ ТАК ТІЙ ВОРОГИ...

Такі думки, очевидячки, викликали не абиякий гамір, особливо між тими міщанськими колами, до яких вони скерувались. Муравлище заворушилося. Пішла таємна нагінка, щоб вигризти Грушевського з усіх товариств, з Наукового Товариства, з університету і з Галичини. Не допасувався, виходить... Шкідник нації...

Зараз збіглися всі „пошкодовані”, ті що хо-

тіли зайняти його місця. Змовилися так угризатися йому в печінки, щоб він сам забрався туди, звідки прийшов! Пустили в обіг анонімну брошуру, не підписану, проти нього. Аж потім виявилося, що написав її колишній його учень, Степан Томашівський. У цій не підписаній брошурі непідписаний автор кидав проти Грушевського такі громи:

«Одним словом — **так** про українську політичну репрезентацію (поза хвилевими закидами в органах партій) ще ніхто з українців не говорив, як заговорив проф. Грушевський. Бо і короткий зміст усіх статей **такий**, що українські посли соймові і парляментарні та управа націонал-демократичної партії — то ватаха злочинців, що запродажалася полякам і доклада усіх заходів, щоб паралізувати порив народу до волі».

Далі закидалося в брошурі Грушевському, що його оцінка галицької політики є нелогічна, що випливає із непов'язаних зі собою особистих почувань, не має логічних висновків і тому ширить баламутство і суспільне зло. В першу чергу закидається Грушевському ненауковий підхід до справи, не опертий на фактах. Після такого голословного твердження, знову такі ж скарги перед „громадянством”:

„Наша політика” показує якнайкраще, як не можна промовляти до суспільства, як не вільно писати на політичні теми... Тут саме ім’я автора, саме його становище... з гори ослаблюють критичний змісл у читачів... Великий учений є у незгоді з методично-науковими принципами... Автор уникає конкретних фактів нашого політичного життя...»

Отже фактів бракувало авторові, —
...бо ті три натяки на якісь секретні угоди з поляками (1909, 1910, 1911), коло яких обертається стаття —

трудно назвати фактами... Друга стаття обмежується до таких фактів: спроби утворити спільний клуб з москово-філами, умова з бароном Беком і здержаність соймових послів на першій сесії: державна лояльність парламентарних послів при нагоді анексії Боснії і Герцеговіни.

Всі ті факти для автора не були фактами. Але він обурений зовсім поважно, бо вони зачепили його за живе. Самому йому самітно і він оглядається, щоб образилася ще і галицька суспільність:

«Ми, Галичани, чули вже неодно від наших закордянських братів: не щадив їх нам особливо Драгоманів, були між тим докори справедливі і несправедливі, перші були звичайно умотивовані, другі були наслідком недостаточної знайомості краю і людей, однаке всі були гаряче щирі, навіяні великою прихильністю до Галичини і національно-політичних завдань, не диво отже, що вони захоплювали людей, особливо молодших і стались епохою в ідейнім розвитку нашої країни, а Драгоманова зробили великим реформатором і фігурою високо історичною.»

Драгоманів уже мертвий і говорив правду в очі батькам теперішніх політиканів і їх це тепер не болить і вони спокійно хвалять його, бо така вже тактика в'юнів. Але до живого Грушевського живі люди, предмет його критики, мають „справедливий” жаль:

Тим болючіше вражає нас якась штучність, односторонність, слабе, або ніяке умотивування і якась прикра завзятість, що віє зі стрічок проф. Грушевського, котрий прожив 16 літ у Галичині і тут доступив найвищих громадських почестей.

Виходить: дали ми йому все, а він так нам віддячився!

Брошура Томашівського розходилася, але, як видно, не дала задоволення офіційному прово-

дові тодішньої галицької політики, яка йшла під кермою ундувської національно-демократичної партії, і акція проти Грушевського продовжувалася, але вже гіршого сорту методами, зачерпненими з гнилої водички затухлого баговиння. Пішла ганебна акція напередодні Загальних зборів Наукового Товариства ім. Шевченка, які мали відбутися при кінці червня 1913 р. Появилася знову анонімна брошура, яка висувала проти Грушевського такі закиди: корупцію, хаотичне орудування грішми Товариства, недобру господарку; обвинувачували його за здогадний занепад видавничої і наукової діяльності Товариства, за самостійне і неприбуточне заложення за гроші Товариства книгарень поза межами держави — в Києві і Харкові і віддання їх в „чужі” руки, та за величезні головорари за працю, що в сумі, нібито, доходять до сотні тисяч. Крім того непідписані автори розжалілися над тим, що Грушевський розвіяв мрії громадянства, що Наукове Товариство стане Академією Наук, бо власних фондів для цього нема, а уряд, нібито, не хоче дати грошей, поки головою буде проф. Грушевський.

Цю брошуру роздано несподівано на самих зборах, щоб заскочити самого Грушевського і старе правління Товариства і всіх, хто не поінформований. Натомість змовники про це знали і приготувалися.

Все одно, навіть така ганебна тактика їм не помогла! Повалити Грушевського їм не довелося. Навіть так зорганізовані проти нього збори мусіли призвати цілковиту безпідставність висунених проти нього „Комітетом громадського добра” закидів і вибрали його знову головою То-

вариства. Зате змовникам пощастило дати йому такий склад нового правління, з яким Грушевському тяжко було співпрацювати. Так у сутінках працювали злісні сили й химери, від яких хилилася спрацьована голова великого історика.

У відповідь на анонімну брошуру „Комітету громадського добра” вийшла брошура, яку підписали дійсні члени Наукового Товариства — Осип Роздольський, Мих. Мочульський і др Ів. Джиджора. Вони відкинули всі закиди про хабарництво голови Товариства при редакційній праці й роздаванні наукових стипендій, виказали, що саме його господарка привела Товариство до розквіту. Виказали, що з кожним роком збільшувався видавничий рух. Вияснили, що обов’язком Галичини було подбати про заложення книгарень в Наддніпрянській Україні. Заперечили брехні про великі гонорари, які буцім-то побирає Грушевський за свої праці. Показалося, що свої гонорари призначував Грушевський на видавничі справи і, як заможний чоловік, зовсім не брав їх до своеї кишені, хоч і мав на це повне право. Неправдиві були й поширювані поголоски, що ніби то уряд не хоче дати Науковому Товариству ніяких субвенцій, поки головою буде Грушевський, бо саме ще за його головування уряд прислав 50.000 корон субсидії.

Але важко було дихати в такій душній атмосфері у Львові. Хоч як любив Грушевський галицького селянина, то від часу, коли обскочила його голодна й гамірлива тічка міщанських груп, він радо виїжджав у Київ, щоб там готовити народ до великої події, яка за всіма поз-

наками наближалася. Надокучило йому спиратися за кожну справу з неприхильним до його особи новим правлінням Товариства. Надокучили завваги, що організовані ним книгарні у Києві й Харкові не повертають грошей. Він зреєстрував і посвятив себе науковій праці та організації громадського життя в Наддніпрянській Україні. При тому тримав тісний зв'язок з поступовою і соціалістичною галицькою молоддю, запрошуючи її до праці до себе. Кількох молодших студентів, а між ними Лизанівський, Охримович, Самець — вибрались за Грушевським у Київ на завжди.

8. НА ЗУСТРІЧ ЗАПОВІТОВІ ШЕВЧЕНКА

Грушевський знову прекрасно, що для суспільних і політичних змін не вистачить лише виховувати, вчити, але треба ще й організувати суспільство.*)

Як історик він знову, які рушійні сили суспільства вирішують основні суспільні й політичні зміни. Тими рушійними силами, що завжди приносили волю Україні, були її працюючі маси. Так було за часів Козаччини, таке було й тепер в Європі, що масовий демократичний і соціалістичний рух приносив полегшення і для України: знесення кріпацтва, знесення „указу” про заборону українського друкованого слова, допущення до деякої самоуправи громад, і нав-

---

*) Про тодішні відносини в Росії варто прочитати книжки „Самоосвіти” під заг. «Царі і люди» (ч. 24) і «Як упала царська влада?» (ч. 28).

паки: зростання царської реакції, зрист реакційних сил в Європі — приносив завжди ще більше поневолення українського народу.

Ще в 1880-1890 роках українофіли і багато свідомих українців у Росії визнавали думку, що українство — це питання культурне, а не політичне. Та й культурні вимоги звужувалися до питання свободи вживання української мови, тобто, що варто видавати українські книжки загальноосвітного характеру для простого народу, а для інтелігенції, що володіє російською мовою, вистачить творів гарного письменства. Грушевський дуже побоювався, що після революції 1905 р. можуть знайтися в Росії ворожі сили, що будуть перешкоджати поширюванню української програми, або й помагатимуть їм самі „хитрі малоросси”, що тихенько чекають, щоб ім хтось приніс готову конституцію на підносі і „розв'язав” українське питання. І на Галичині ті, що взялися за провід у політиці, чекали тихенько, аж коли демократичні й соціалістичні сили в Європі й Австрії почали валити самовладу королів і цісарів та пануючої буржуазії. Вони з кожної вибореної свободи користали, але самі завжди заявляли свою лояльність до існуючого правопорядку, поборюючи кожну поступову думку, що валила старі порядки неволі і бажала встановити громадську свободу.

Як тільки українці в Наддніпрянській Україні вибрали після революції своїх послів до Державної Думи, Грушевський поїхав до Петрограду, щоб там скерувати працю українських послів на шлях політичних вимог. Бажання Грушевського зібрати всіх українських послів в од-

ну групу, показалося на ділі не легкою справою. Посли-селяни цікавилися виключно земельною справою і боялися, що з висуненням гасла про автономію України, втратять можливість до поселення на певаселених землях у далекій Азії.

З усіх українських послів тільки один належав до української демократичної партії. Виборчої кампанії українці не використали. Лише на Полтавщині та частково в Києві провадили деяку виборчу акцію. На перших зборах українських послів знайшлися й такі українці, для яких не тільки домагання національно-територіальної автономії, а навіть уведення української мови до шкіл та адміністративних урядів здавалося справою дивною і не ясною.

Це є яскравим ствердженням того, що Грушевський правильно оцінив рівень української національної свідомості.

Він ствердив, що нинішній перелом у Росії застав українців дуже не підготованими. Після десятиліть застою, запровадженого нашими „культурниками”, тільки останнім часом почалися помітні прояви розбудження до національного руху.. Він так закликав до реальної праці:

«Українство в Росії повинно взятися до організування української суспільності, як нації, якщо не хоче спіznитися знову на довгі покоління. Прийшов час життя, або смерті.»

Українці під час революції 1905 року вели себе дуже мляво і не проявили потрібної і можливої тоді активності. Відбувалися рівні з'їзди як, наприклад, з'їзд інженерів і техніків у Москві. На цьому з'їзді виступали польські й литовські інженери, які схвалили резолюції за автономію для Польщі й Литви зі своїми сейма-

ми у Варшаві й Вільні. Але про подібні виступи українців — не було й слуху. Так само й преса не провадила відповідної підготовної акції. Така тихість і скромність українців давала слушну підставу російському громадянству вважати, що українська нація ще не нація...

«Не дивно, — пише Грушевський, — що, бачивши цілі покоління українців у вірній службі російській літературі, культурі, державності, всуміш з великоросами, від яких вони звичайно відрізнялися тільки „хахлацькою” вимовою і що найбільше — коханням у салі й наливках — бачивши це, не тільки правительство російське, а й суспільність тепер з неохотою слухає розмови про культурні й політичні вимоги українського народу, про українську автономію. Але старше покоління українських патріотів, так зв. українофіли, всю свою енергію уживали, аби „удавати, що їх немає”, і дійсно так, якби їх і не було...»

В тому часі Грушевський вважав за найбільш потрібне — створити політичну організацію, яка гуртувала б українське суспільство до легальної боротьби за життєві інтереси української нації у Росії. Це була спроба подібна до тієї, за яку брався він 1899 року на Галичині. Це було в 1908 році. За старанням Грушевського засновується організація «ТУП» — Товариство Українських Поступовців. Найважливішим змістом програми цієї організації вважав Грушевський — національне освідомлення мас та організування їх за ідеалами землі й волі. Про ту програму ось що писав Грушевський ще в 1906 році:

«Я позволю собі висловити з притиском своє глибоке переконання, — коли зв'язую нинішню хвилю з історичним розвитком подій. Це переконання, що велика політична і суспільна криза Росії не принесла нічого важли-

вішого понад земельне питання, як з загального російського, так і з спеціально українського становища, що ідеали землевольців про передачу земель з рук теперішніх власників у руки трудящих, про злуку боротьби економічної з політичною так скоро перейдуть з тісних революційних кружків в широкі круги суспільності, цього не легко було сподіватися. Трудно було вгадати, що на наших очах клич „земля і воля” в конспиративного гасла стане загальним кличем, прийметься як програма для селянства, прийметься і самим селянством, яке так недавно крутіло руки назад проповідникам цих ідей і видавало їх начальству, і з революцією політичною справді злучиться тісно революція суспільно-економічна, як один з перших і головніших її постулатів.

Коли рік тому, духові наслідники землевольців, соціалісти-революціонери, розпочали в більших розмірах свою агітацію в народі, це викликало якнайгостріші утиски не тільки зі сторони правительства. Зі сторони ліберальних та соціально-демократичних кругів, ця агітація теж була прийнята дуже неприхильно. І ніхто не заінтересований в реалізації аграрної реформи так, як народність українська. Український елемент на наших землях представляється передусім і майже виключно селянством. Натомість велика власність спочиває в руках або тих, що зрадили свій народ, свою національність, свою культуру і пішли в службу чужому, ворожому правителству, пристали до табору чужих насильників, завойовників, гнітителів, або в руках тих самих чужих насильників і гнобителів, репрезентантів, агентів і слуг чужого режиму. Розв'язання аграрної справи віддасть українському народові-нації забране, заграбоване від нього, отже буде тим вигладжена до певної міри одна з історичних кривд, завдана йому.»

Але до ТУП-у належали люди різних напрямків — соціалісти і несоціалісти. Головними за-

садами, що об'єднували їх, були засади автономії, конституційної влади і парламентаризму. Це було „нелегальне товариство для провадження цілком легальної роботи”. А нелегальним у дійсності було тому, що влада не дозволила б легального існування української політичної організації. До організації належали в основному українці-інтелігенти різних напрямків, а перед війною вступали до організації й селяни. До ТУП-у належали і Грушевський, і Винниченко, і Петлюра, Григор'їв, і несоціялісти — Матушевський, барон Штейнгель, Є. Чикalenko, Стебницький та інші. Організація поширилася на місцях, а її клітини були також і в Петрограді та Москві. У Києві було цих клітин зо дванадцять. Часописом організації був щоденник „Рада” і місячник — „Украинская Жизнь” у Москві. Під впливом ТУП-у виникали товариства „Просвіти”, хоч було їх і не багато. Розпочався український національний рух між українською інтелігенцією і українським студентством, головно в Києві і Петрограді. Туди, між молодь, часто їздив Грушевський. Для нього цей рух ще був надто кволій. Він підбадьорював його і дорікав українському студентству, бо жаль йому було кожної втраченої людини і кожної змарнованої хвилини.

«Українське життя, як-не-як, а таки йде вперед, навіть у Росії, але українське студентство слабо зв'язане з ним. Який малий відсоток „свідомих українців” серед молоді, українців походженням! Вони не читають українських книг, не знають українських часописів, і на здивоване запитання відповідають, що вони і їх товариші не мають нагоди їх бачити і читати.

І виходить, що ввесь сучасний культурний рух, який

відбувається в таких тяжких умовах, проминає тут найбільш живу частину нашого громадянства, на якій повинні спочивати всі його надії, його будучість, певність нашого національного відродження, життя і поступу...»

Грушевський бажав і вимагав поспіху, бо бачив, що хвиля російської реакції підноситься вгору і загрожує легальному розвиткові українства. Він настоював, щоб українство, мимо всіх перешкод, боролось за своє існування, але побоювався, що воно при збільшенні утисків підупадатиме. В тяжких умовах люди, що бояться боротьби, люблять помріяти, чекати чиєється допомоги, надіячись що хтось зацікавиться і відбудує їм Україну. Із цих людей, що так наївно думають і орієнтуються на чужу допомогу, Грушевський сміється:

«...Малорос — він же хитрий, це звісно! „Я, — думає собі, — за скасування української преси буду собі на дозвіллі пампушки їсти, а тимчасом гайдельберзькі, геттінгенські і фрайбурзькі професори за мною, як за Фінляндією, будуть меморандуми писати, — що від заборони українського слова всьому хрещеному світу діється конфуз, урон і убиток...»

Грушевський розбуджує до активності, до чину:

«Заборонять вам „Просвіти”, відкривайте кооперативу. Не позволяйте читати про українське письменство, читайте про аеропляни! Сконфіскуйте одну книжку, валіть другу. Тільки не кисни, не гній, як колода! Людьми будьте, європейцями, дідько вас бери! Це ж не ті часи, коли можна було вуса жувати та в стелю плювати цілий вік. Треба проявляти себе, а то кури вас заклоють!»

До руху, до боротьби закликав Грушевський і вказував, що тільки таким способом українська нація наблизиться до здійснення слів Шев-

ченковіго Заловіту і порве кайдани неволі. Водночас він виразно бачив, як на світовому обрії назріває буря, в якій українській нації не вільно буде сидіти з складеними руками.

9. ПІД ГРЮКІТ ВОЄННОЇ БУРІ

Коли від куль сербського революціонера*) погиб австрійський наслідник престолу Франц Фердинанд і в Європі запахло порохом, Грушевський в останнім числі Літературно-Наукового Вісника помістив з того приводу статтю з пересторогою для української політики, щоб вона не далася втягнути на чийсь бік. Він заявився проти політики міжнародного авантуризму, а всім, хто б бажав які-будь українські сили перетягнути на свій бік, заявляв: геть руки, бо „**Україна фара дасе**” — Україна хоче сама за себе стати, хоче сама провадити свою власну політику.

Те число ЛНВісника австрійська цензура сконфіскувала.

Сама ж війна заскочила Грушевського в Карпатах. Звідтіль він виїхав до Відня і з величими труднощами виїхав закордон. Тим часом до австрійського уряду поступили доноси на Грушевського, що він, мовляв, московський прислужник. Внаслідок цих доносів австрійська влада розпочала проти Грушевського слідство. Покликала д-ра С. Томашівського на допити.

---

*) На цю тему варто прочитати книжечки «Причини світової війни» та «Історія української революції», ч.ч. 17, 3, 9, 23, 36 видання «Самоосвіти».

(Відпис його зізнань переховувався в архіві Нauкового Т-ва ім. Шевченка у Львові.) Нарешті австрійська влада цю справу припинила.

У той час Грушевський був у Києві, бо ве-
жав, що там його найбільше було потрібно.

З вибухом війни застосовано до українців у Росії різні переслідування і репресії. Закрили єдиний український щоденник у Києві „Рада”, дарма що після проголошення війни вона почала співати на патріотичну ноту: закликала ста-ти на оборону „спільної батьківщини”. Не по-
могло! Організація ТУП заявила невтралітет.

Симон Петлюра, редактор місячника „Укра-
инская Жизнь”, що виходив російською мо-
вою у Москві, склав заяву лояльності від ре-
дакції місячника. Він мотивував потребу такої
заяви від українців тим, що, мовляв, „серед на-
родностей, представники яких заявили свою
льояльність з трибуни Державної Думи, не бу-
ло українців, так нехай така заява появиться
від редакції „Украинской Жизни”, як єдиної
української трибуни перед обличчям російсько-
го громадянства”.

Симон Петлюра в цій заяві підкреслював, що
для українців є тільки один вибір між Росією
та Австрією — вибір на користь Росії, та що
українці повинні чесно і совісно виконати свій
обов’язок перед російською державою. Він під-
креслював нещирі австрійську політику щодо
галицьких українців та їхнє розчарування
тією політикою. Хоч російські офіційні кола
ставляться з недовір’ям і неприхильністю до ук-
раїнських змагань, але та війна, в якій україн-
ці проливатимуть свою кров поруч усіх інших
за спільну батьківщину, повинна розвіяти вся-

ке недовір'я та пересуди є дати українцям усе те, на що вони заслуговують і мають право. Але ці лояльні заяви українців та обіцянки боронити „спільну батьківщину” — не сокрушили московського серця! Ніби у відповідь на це, всю українську пресу заборонено друкувати.

Редактора місячника „Українська хата”, українського соціяліста-революціонера П. О. Богацького вислали на Сибір. Більшість українських товариств російська влада позамикала. Вся лють російського патріотизму скерувалася проти Грушевського. Він став найбільш знанавидженою російськими націоналістами особою. Уесь український рух називали видумкою М. Грушевського для повалення Росії. В очах російських націоналістів ім'я Грушевського рівнялося з ім'ям Мазепи, тобто — зрадника та найлютішого ворога Росії. Можна собі уявити, як почали писати націоналістичні газети проти Грушевського з початком війни. Його обвинувачували, що він змовлявся з австрійським наслідником престолу в якомусь замку проти Росії, що брав участь в організації українського легіону тощо. В наслідок тієї нагінки, коли тільки Грушевський приїхав до Києва, його зразу арештували, посадили в тюрму на Лук'янівці, а потім завезли у Московщину до міста Симbirського. Але арешт, тюрма і заслання ще вище піднесли авторитет, популярність і повагу до Грушевського серед українського народу. Розумніші росіяни, як П. Струве, були проти такої тактики, бо розуміли і передбачали небезпеку від зросту поваги Грушевського в масах українського народу. На вимогу тих розумніших росіян московський уряд мусів пере-

везти Грушевського з глухого міста Симбірського до університетського міста — Казані, а потім до Москви. Але слава про „царського в'язня” — батька Грушевського, швидко рознеслась по всій Україні.

Як тільки вибухла революція і одним махом змела тристарічний престіл Романових, вся Україна, що пробудилася від подиху революції до нового життя, покликала „батька” Грушевського з заслання на свого вождя.

Грушевський розумів глибше важливість часу, ніж хто-будь інший в Україні. Він знав, що революція не свято, а важке змагання. Розумів, що Україна має замало свідомих національних сил, щоб подолати всі перешкоди, але він вірив вірою своїх юних днів — у єдину дійсну силу української нації — у працюючий народ, особливо ж в українське селянство. І він вирішив будувати Україну, яка опиралася б на волі селянства. Ніякий бо інший стан не був такий чисельний в Україні і міцний, як селянство. І тому вся енергія Грушевського, великого вченого, покликаного на вождя української революції, повернулася до нього, щоб організувати працюючі українські маси сіл і міст до боротьби за свою державність, у якій земля і воля належали б трудовому народові.

Такий був наказ революційного часу і так диктував розум. Існуючі українські організації об'єдналися в Українську Центральну Раду і президентом своїм вибрали Михайла Грушевського. Як президент, Грушевський в першу чергу вирішив відновити в Україні старе народоправство, тобто право українського народу самому керувати всіма своїми справами, забез-

нечуючи політичні права українського народу та соціально-економічні інтереси його працюючих прошарків.

Щоб надати Центральній Раді характеру справжнього представництва всього українського організованого народу, — на Великодні свята (6, 7 і 8 квітня) скликано з'їзд усіх організацій, що називалися українськими. На цьому з'їзді прийнято постанову — добиватися спільними силами всього українського народу широкої автономії; а для забезпечення цього — ввійти в порозуміння з іншими народами Росії, з тими, що також добивалися автономії та федеративного устрою Росії.

Дня 7 травня прийнято постанову, що український народ не має своїх, українських, буржуазних, великоzemельних і капіталістичних прошарків, тому Українська Центральна Рада в першу чергу мусить дбати про інтереси свого трудящого люду. Центральна Рада поставила своїм завданням об'єднати Україну з верху до низу, згуртувавши всі прошарки суспільства та партії в одну національну організацію. Гаслом було, «Воля і незалежність України, добро та права трудящих мас українського народу і тих національностей, що живуть в Україні.»

Через своїх інструкторів Центральна Рада по всій Україні розпочала величезну організаційну працю між українським народом. Тому, що всі молоді, активні елементи українського народу знаходилися у війську, то й не диво, що найскоріше і найрішучіше стали на бік Центральної Ради українські військові організації, — вони перші й зібралися на Всеукраїнський З'їзд. З'їзд цей відбувся 5 травня в Києві. По-

тім відбувалися військові, партійні і професійні з'їзди. Всюди треба було бути, всюди освідомлювати, переконувати народні маси в потребі побудови української держави. Це не була легка справа.

На Галичині провадилася кільканадцять років українська освідомлююча праця, але русофільства і полонофільства не зліквідовано. Щож було робити в Наддніпрянській Україні, де раніше не було ні одної української школи, ні одного напису українською мовою, де майже всі були „руssкіe люді”, а серед них якась частинка почувалася „малоросами”...

Треба було народові підказати про його давню козацьку славу й волю. І для цього треба було надлюдських сил. Саме за це взявся М. Грушевський, бо передбачав, що незабаром молода українська воля буде потребувати від свіжонавернених українців їхньої крові й життя в обороні своєї Батьківщини пепред наступом Московиції.

Ірацюючи в Центральній Раді як її Голова, Грушевський мусів присвячувати дуже багато часу й праці на писання статей, брошур тощо. У той час написав він такі брошури: «Хто такі українці і чого вони хочуть?», «Звідки пішло українство і до чого воно йде?», «Про українську мову й школу», «Якої ми хочемо автономії і федерації?» та ін. Самі назви цих брошур свідчать про той стан національної свідомості, в якому перебував український народ на Наддніпрянщині до 1917 року.

Російський царський уряд всіма силами поборював українську національну пропаганду та забороняв усе, що нагадувало Україну. А коли

революція дала можливість вільно заговорити кожному, то свідоміші українці почали освідомляти всіх отих „тутейших”, „хохлів” і „малоросів” — доводячи їм, хто вони такі та чого повинні добиватися.

10. ВІД МРІЇ ДО ДІЛА

Перед 1917 роком та й на початку революції українські політичні діячі, знаючи слабкі сили національно свідомого українства, ставили досить скромні домагання: автономії України, а Росію, разом з усіма підросійськими народами, намагалися перетворити в федераційну державу. Це й не диво. Галицькі політики, що мали вже за собою вироблену, бо кілька десят років освідомлювану, народну масу, але до австрійського уряду ставили вимогу тільки про „поділ Галичини”. Та й коли вже розпалася Австрія, то відома всім частина галицьких політиків винесла ухвалу, що вони таки хочуть бути при небіжці Австрії...

Та не тільки українці, а й значно свідоміші національно народи, як, наприклад, чехи, — ставили такі самі скромні вимоги: перетворення Австро-Угорщини в федераційну державу. Тільки завдяки воєнній поразці Австро-Угорщини та активній допомозі переможця — Антанти, — Чехо-Словаччина стала самостійною державою.

Пригадаймо, що в 1917 році, трудно було з малою організованою силою національно свідомих українців, якою розпоряджала Центральна Рада, домагатися чогось більшого, ніж широ-

кої автономії для України. Кидати гасел, яких у той час не можна було ще реалізувати, Голова Центральної Ради не міг. Реальна військова сила була в руках не українців. Та й Центральна Рада, фактично, жодної реальної влади в своїх руках не мала. Мала вона лише моральне значення для українців. Хоч на українських з'їздах і лунали всілякі екзальтовані вигуки й обіцянки, але... до боротьби треба було реальних, а не тільки „декларованих на святкових з'їздах” сил; треба було мати в руках органіовану й дисципліновану військову силу. Було тоді багато мрійництва, але замало організованого досвіду, свідомості та уміння провадити організаційну працю. Центральна Рада розпочала свою спробу з українізацією військових частин, і то під загрозою московських гармат!

Але зовсім інше знаходимо в російській брошурі Грушевського «Украинский вопрос», написаній ним 1917 року, для інформації росіян про українську справу. Він там дослівно пише:

«... Представники поневолетніх народів запевняють, що вони зовсім не мають наміру втікати з в'язниці, де їх держали досі, та залишатися вірними єдності та неподільності Росії.» Я, однаке, думаю, що ці запевнення, в яких би воно сильних і палких виразах не висловлювалися, не є ні для кого особливо переконуючими. Поперше, запевнення окремих представників не можуть уважатися за голос народу. Подруге, запевнення, а чи й присяга в кайданах, що їх дають невільники перед випущенням їх на волю, не заслуговують особливої віри. Життя іде й розвивається та своєю стихійною силою бере верх над трактатами й формулами, що бу-

дуть створені бюрократичними дипломатами або вождями, що висуваються в моменти народних рухів. **Повна самостійність і незалежність є послідовним логічним завершенням вимог національного розвитку та самоопреділення кожного народу, що замешкує якусь територію і посідає здібності й енергію розвитку.**»

Як бачимо, Грушевський у своїй книжці російською мовою цілком ясно і виразно виступає за цілковиту самостійність, підкреслюючи російському громадянству і відповідним політичним чинникам, що природно й логічно найліпшою формою визволення нації є створення самостійної держави. Федерация ж залишається, поки що, ідеалом, про який мріють найкращі одиниці людства. Федерация, на жаль, у сучасній добі неможлива до здійснення.

Добу Центральної Ради треба вважати періодом практичної політичної діяльності М. Грушевського. Він виходив у своїй діяльності на становищі Голови Центральної Ради з тих ідей і зasad, які голосив і поширював ціле своє життя: народоправство і орієнтація на сили українського народу. Були ще й інші дві орієнтації: **орієнтація на московську ласку і на німецький багнет!** Але ці орієнтації не мали коріння в українському народі, ані прихильників між українською інтелігенцією, яка брала активну участь у національно-визвольній боротьбі!

Ті, що орієнтувались на московську ласку, фактично були вже відірвані від українського життя та зрослися з російським життям. Вони вірили в щирість російського большевизму та добре серце московського народу. І гірко помилилися.

На німецький багнет орієнтувалися також лише ті, що втратили живий зв'язок з українським життям, або ті, що хотіли при чужій допомозі зберегти для себе свої маєтки, тобто — не дати землі українському селянству. Ті, перші, це були, здебільшого, політичні емігранти, в роді Скорописів-Йолтуховських, пізніших вірних союзників царського генерала Скоропадського. Це була льокайська раса страхопудів, що боялися бою, що не вірили в силу свого народу, а просто шукали ліпшого для себе пана.

Натомість українські соціялісти не вірили в те, що можна знайти такого „доброго пана”, який не визискував би українського народу, і орієнтувалися тільки на силу свого народу. Цю політику провадив і Голова Центральної Ради.

Центральній Раді довелося майже цілий 1917 рік провадити завзяту боротьбу з петербурзьким урядом за самостійні права України. Але сили були не рівні: на боці Центральної Ради була тільки моральна сила та співчуття свідомої частини українського трудового народу, а за російським тимчасовим урядом стояла сила зброї — військо, бюрократія, чужонаціональні міста та несвідомість великої народної маси в Україні. Знаючи те, тимчасовий уряд не вважав потрібним серйозно рахуватися з українцями і їх скромними вимогами.

Большевицьке повстання в Петербурзі започаткувало громадянську війну в цілій Росії. Українська Центральна Рада і український народ не мали охоти приймати участі в боротьбі цих двох російських сил. Але бажали жити власним — незалежним від Росії — життям. Тому Центральна Рада ухвалила 20 листопада Третій Уні-

версал, яким сповістила «Від нині Україна стає Українською Народною Республікою».

В кінці грудня большевики прислали ультимат, в якому, між іншим, вимагали, щоб Центральна Рада до 48 годин зобов'язалася припинити розброювання військ „совєтів” і червоної гвардії в Україні та віддати негайно відібрану зброю у тих військ.

Звичайно, що задоволити такі вимоги Центральна Рада не могла. Большеики тоді розпочали збройну боротьбу з Україною. Цьому збройному наступові большевиків проти української держави співчувала не тільки вся російська фальшива „демократія”, а й російські реакціонери.

Помосковщене українське робітництво та міста в Україні стали на бік большевиків.. Тоді Центральна Рада проголосила повну самостійність України та розпочала боротьбу проти большевиків, не лише в формі внутрішньої, громадянської, збройної боротьби, а як національну війну двох ворожих держав.

22 січня 1918 року Центральна Рада видала Четвертий Універсал, що оповістив цілком самостійну і незалежну Українську Народну Республіку. А далі, внаслідок війни з большевицькою Росією, Центральна Рада заключила мир з центральними державами та при їх допомозі прогнала большевиків-окупантів за межі своєї держави.

11. НЕПОСЛУШНІ ДІТИ ВЕЛИКОГО БАТЬКА

Мир, що його підписала Українська Центральна Рада 9 лютого 1918 року з центральними державами, був дуже корисний для України. Він визначував її межі й давав можливість для мирної розбудови української державності. Але тут же незабаром виявилася зла воля „союзників”, німців. З самого початку німці пронюхували внутрішнє становище. І незабаром почали орієнтуватися на поворот старої Росії, а Україну готували як об'єкт для торгів з Росією. Крім цього, вони почали вмішуватися в українські внутрішні справи та поводитися, як господарі. Додавали їм відваги до такої поведінки старорежимні буржуазні верхи та генерали, що переховувались в Україні, як утікачі від большевицької „стенки”, та й свої люди допомагали, яким, як і німцям, не подобалась соціальна програма нової України та її президента М. Грушевського.

Замість послухати свого вождя так, як чехи слухали свого великого вченого, Масарика, а поляки — Пілсудського, і цим добились закріплення своєї державної незалежності, — наші панки почали знюхуватися з чужими силами в Україні та при їх допомозі валити владу найрозумнішої тоді людини в усій Україні, — Грушевського, — якого народні маси покликали на свого вождя.

А кому пішли служити? — Чужій німецькій і російській силі, прикрившись ім'ям царського генерала з історичним прізвищем колиш-

нього українського гетьмана. Українські дідичі ніби-то „вибрали” Скоропадського гетьманом на своїх зборах, але в дійсності, то німецька влада послала своє військо на засідання Центральної Ради і розігнала її. Німецький лейтенант набундючено гукав у залі засідань російською мовою „Руки вверх!” Усі задерев’яніли... Але Грушевський розумів, що робиться. Він не встав і рук не підняв. Він обурився, бо тут було грубо ображено маєstat української нації.

І німецький лейтенант не відважився доторкатися Президента, хоч він рішуче протестував проти насильства. Німці заарештували увесь український уряд і розброяли українське військо, яке за часів Центральної Ради успішно організувалося в дисципліновану державну силу і давало вже наявні докази свого геройства в боротьбі проти большевицької навали окупантів.

Про те, що насправді думала німецька влада зі Скоропадським, свідчать документи. Німецький дипломат, Більов, повідомляє свій уряд про Україну ось як:

«...Була б бажана окупація такими військовими силами, яких сама присутність уже наводила б страх на людність і примушувала б населення продавати нам залишки збіжжя, а як буде треба, то доведеться взяти його силою...»

Мумм, німецький посол у Києві 1918 року, який найбільше старався, щоб усунути від влади уряд Центральної Ради, телеграфував до Берліна після гетьманського перевороту:

«За спиною нового (гетьманського) уряду стоїть у першу чергу єдина авторитетна в теперішній час у країні влада — німецька головна команда...»

Про німецькі пляни щодо України так писав начальник австрійського генерального штабу Шравсенбург у своїй секретній доповіді до Відня:

«... Гетьманство Скоропадського з німецько-го боку задумане лише, як основа для вирішення російського питання... Федеративна Росія під німецьким впливом, на мою думку, це та мета, яку хочуть осiąгнути німці. Треба мати на увазі, що Україна буде прилучена до трону московського царя, як федераційна союзна держава на монархічній основі.»

І справді, уряд Скоропадського ніколи не ховався зі своїми симпатіями до Росії. У серпні 1918 року гетьманський прем'єр, Лизогуб, бувши в Берліні, заявив, що Україна хоче бути з Росією.

А перед українським повстанням проти німецько-гетьманської влади, 14 листопада 1918 року, Скоропадський видав свою грамоту про злуку України з Росією. Так українські панове магнати на спілку з чужинцями — припинили будову української держави.

Плян будівництва української держави виклав М. Грушевський у своїй книжці «На порозі нової України». Тепер ця книжка — це політичний заповіт Президента Української Народної Республіки для майбутніх поколінь, яку вони мають вибороти. Це заповіт великої людини, що стояла коло колиски українського політичного руху, бо до М. Грушевського український рух був рухом суперечкою культурним, що завдання своє вбачав тільки в записуванні народних казок та пісень, а вершком його було — домагання української мови у школі й суді.

12. ЗАПОВІТ ПРЕЗИДЕНТА

Тут подамо головні думки М. Грушевського, які він писав у найважливіших хвилинах новітньої історії України. Він ясно здавав собі справу з того, що не кожний здібний до будови Нової України. До них він пише:

«Ви люди боязкої душі непріоритетного мислення. Ви, що хочете проїхати БЕЗПЛАТНИМИ ПАСАЖИРАМИ ДО МАЙБУТНЬОЇ УКРАЇНИ, НЕ ВІДДАВШИ НІЧОГО ТІЙ СТРАШНІЙ БОРТОВІ, якою вона здобувається, не побивши святочних черевиків на тій груді, на якій тягнеться тяжкий обоз цього походу. Ви краще відійдіть, коли не маєте охоти піддатись твердим вимогам цього часу.

Зійті з політичної, з громадської арени, — не перешкоджайте тим, хто має сміливість працювати й творити нове життя тими методами, якими воно може творитись в даний момент... Не заважайте їм, поки не зможете самі приступити до роботи...»

Від українських громадян, які хочуть здобувати Вільну Україну, Грушевський вимагає також надзвичайної моральної сили й почуття обов'язку.

«... Менше всього в даний момент я вважаю можливою безпринципність, аморальність, легкодушність, моральну розхрістаність. Навпаки, я вважаю, що та стадія українського життя, в яку ми ввійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму й навіть героїзму від україн-

ських громадян. Хто не може відповісти цим вимогам, той негідний того великого часу, який ми переживаємо. Хто хоче бути гідним громадянином, той мусить видобути зі себе ті моральні сили. Царство свободи здобувається також сильним примусом над собою, як і царство Боже, обіцяне колись вірним християнам. Менше всього годиться для вступу до нього моральна чи політична байдужність і принцип „моя хата скраю”...»

Грушевський жалів, що нам бракує будівничих сил для творення державності. Він пише:

«... в українців переважає культура краси над культурою життя... Коли я, вернувшись до Києва з нашого ісходу, слухав на Шевченківськім спектаклі чудові співи наших хорів, я плакав, — але плакав не з радості! Ми не тільки гарно співаємо — ми таки занадто гарно співаємо в порівнянні з нашою убогістю в громадській і політичній роботі! Справді, як легко у нас зібрати великий і гарно зіспіваний хор, і як — виявилось — трудно зладити добрий, дисциплінований курінь на оборону українських вільностей!

Скільки у нас цілком порядних або й добрих поетів, белетристів, — і як трудно знайти порядного комісара! Скільки, нарешті, чудесних, принципіяльних людей, які страшенно осуджували стару правительству систему, але охоче брали платню з державних грошей, збиравших з народного пияцтва, з виколочуваних „поронцями” податків, і тепер заявляють повну готовість брати платню від української влади, полишаючи їй збирати на них гроші всякими способами, хоч би й розстрілом, але по-піла-

товському вмивають ручки від всякої солідарності з ним у тяжкий момент і охотненько тісняться набік, поки переїздить по грудді й болоті теперішній тяжкий віз української державності.

Добре робити історію важливіше, ніж гарно писати її. Добра конституція вартісніша від геніяльної поеми і добрий земельний закон займе місце в нашій національній бібліотеці поруч Шевченкового „Кобзаря”.

Покоління, яких чекає Україна тепер, повинні бути людьми діла реального, практичного — спеціалісти-адміністратори, фінансісти, економісти, знавці військового і морського діла, техніки ріжких категорій — технологи, механіки, електротехніки, гірники, гідротехніки, агрономи. Треба відкинути погляд, що ці спеціалісти практичні менш цінні, менш благородні, ніж заняття гуманітарні. Треба в цьой бік якраз обернути всі здібності, всі таланти нинішніх і найближчих поколінь.

Ми це повторювали десятиліття, що Україна вийде тільки на трудових масах. Ми осуджували короткозору політику наших предків XVII століття, які роздували повстання в широких масах, які мали передусім на меті свої інтереси соціальні, своє право на землю, а добившись їх кров'ю перемоги, думали пустити цю „чернь” з нічим, а державний лад будувати на підставах шляхецьких — тієї старшини, що провадила політику. Ми ясно бачили, що це головно принесло тоді крах нашій державності, нашій національності, нашій культурі, і тепер ніяк не можемо повторювати тієї ж помилки, і „улекшуючи” завдання держави, спішити викидати

за борт наші соціальні проблеми із тієї дороги, якою ми пішли з початком революції, — дороги цілком відповідної реальним умовам, збиватись на буржуазні, взагалі західноевропейські шабльони. Ні, ми мусимо „піznати себе”. і пізнавши раз, держатись твердо тієї лінії, яку вказує нам те пізнання, та не збиватись „на простору путь і широкі ворота”. Інакше нам загрожує небезпека по якімсь часі ще раз, вдруге проробляти революцію — соціальну боротьбу з домашнім большевизмом; ще тяжчу і кривавішу, і даремні будуть всі криваві й матеріальні жертви, які ми понесли в нинішній усobiці...»

Велич України, на думку Грушевського, мала полягати в морально-соціальних вартостях українського життя.

«... Ті підстави соціального ладу, які досі поклали законодавство Центральної Ради, диктувалось не страхом перед большевизмом, не бажанням додержати йому кроку, не дати себе перегнати, як толкували різні приклонники старого буржуазного ладу, — вони клались на те, щоб справді дати підстави *Нової України*. Ті демократичні гасла, які проголошувались на мі, не були демагогічними приманками, які тепер мають бути зняті разом з червоними пропорями. Ідеї національної згоди й гармонії, які знайшли свій вислів у нашвидку, щоправда, складенім і не дуже досконалім національнім законі, звичайно як в такім новім, ще небувалім ділі, — вони теж не були тільки тактичним маневром провідних українських кіл. Вони повинні вийти в життя, глибоко залягти в нім, як фундамент, на якім будуватиметься нове

життя, — і тільки на тім повинно будуватись.

... Велику Україну не територією чи багатством, чи пануванням над іншими, а велику отим соціально-моральними вартостями, про які я сказав. Цієї величі я їй бажаю й прагну, іншої — імперіалістичної, чи мілітаристичної не хочу ні трохи, вважаю її небезпечною спокусою. Коли хочу для України й економічної сили, й мілітарної й культурно-інтелектуальної, то для того тільки, щоб була вповні осягнена й забезпечена можливість того морально-соціального розвитку, про який я говорив... У нас тепер повинно стати „негарним тоном”, прикметою невихованості людини все, що різко розминається з демократизмом та ідеєю соціальної справедливості: нахил до розкішного життя, імпонування зверхнім багатством, пишання виставністю, дорогими уборами, дорогоцінними прикрасами, киданням прошима. Гуляще життя, прям'язання до грубих матеріалістичних,ексуальних утіх, повинно вважатись не згідним з поняттям громадських чеснот — перевагою в житті людини інтересів колективу, громади, держави над інстинктами грубої особистої насолоди. Особливо повинні бути гостро засуджені громадською опінією, громадськими поняттями, старі відношення до добра громадського і державного, коли вважалось свого роду спортом, похвальною сміливістю „надуту казну”, урвати в неї якнайбільше, „накрити” сліпу, непорядну й претенсійну бюрократію.

Таке відношення до служби державної і громадської, до коштів державних і громадських повинно бути громадою осуджене і ошельмоване самим рішучим способом. Не брати від

держави або громади, якнайбільше, а давати їй яко мoga щедріше — це повинно бути предметом амбіції, завданням і втіхою життя.»

Українська аристократія зрадила свій народ і перейшла в чужий національний табір, своєї української буржуазії не витворилося, навіть український пролетаріят був зруїфікований. Який же стан має бути підставою і творцем Великої України?

М. Грушевський прийшов до висновку, що: «... головною підставою цеї Великої України ще довго, якщо не завжди, буде селянство, і на нім приайдеться її будувати...»

Тому революція наша пішла іншими дорогами, ніж на Заході, з іншого боку підійшла до розв'язання соціальної проблеми, і цією наміченою стежкою повинно йти й далі наше соціальне й державне будівництво, маючи своєю підставою інтереси трудового селянства.

Завдання держави так уявляв собі великий історик:

«...Хочемо охорони прав, інтересів і впливів економічно слабших, регуляції економічних і політичних прав на їх користь, створення можливо сприятливіших інтересів для праці активної, а не для економічних впливів рентіерів капіталістів. Бажаємо перебудови всієї державної й соціальної будови в інтересах як можна більшої продуктивності і як можна рівномірнішого розподілу її продуктів між громадянством... Ми відкидаємо поліційно-бюрократичний устрій і хочемо оперти нашу управу на широких основах самоврядування, залишаючи адміністрації міністеріальний тільки функції загальної контролі, координування й заповнюван-

кя тих прогалин, які можуть виявиться в діяльності органів самоврядування. Вплив бюрократії таким чином буде дуже обмежений...»

Багато уваги присвятив Грушевський утворенню української армії:

«... Коли державність була під знаком імперіалізму й насильства, тому була предметом неохоти й відрази, так що державна служба в ґрунті речі вважалась річчю невідповідною для демократично і ліберально настроєної людини, то армія, як вияв мілітаризму, як знаряддя державного примусу, як охоронна сторожа всіх гідот старого режиму і похотів, будила огиду й презирство, і туди за невеликими вийнятками йшли тільки люди цілком аполітичні, позбавлені громадського почуття, всяких зв'язків із громадським життям і поступовим рухом. Але, коли держава наша має стати палядіюмом демократичних вільностей, заборолом соціалізму, аrenoю національної згоди, то навпаки, на сторожу цих соціальних скарбів повинні стати якраз такі люди, які цінили б цей внутрішній зміст, ті вартості, які містить у собі ця держава. Бо опричницька banda, або навіть і набір бездушно вишколених манекінів не може бути надійною охороною таких великих вартостей. І коли охоронним засобом нашої держави має бути армія, треба подбати самому таки громадянству, щоб її скласти якнайкраще, влити до неї елементи здорові, надійні, дати їм напрям певний і незломний, характерові держави відповідний, щоб не суперечив їйому, не був для нього загрозою, а гарантією!

Нормальною формою охорони для держави демократичної являється всенародна міліція.

Це приймають за правило всі соціалістичні програми. Але ще далеко перед тим страшним розвалом війська, який нам довелося пережити — один із найбільш жахливих моментів нашого недавнього, але скорого життя, було ясно, що при тих небезпеках, які чигають на нас з усіх сторін навколо, — міліційна служба нас не забезпечить від спекуляцій на нашу слабість, і нам якийсь час буде доконче потрібна хоч невелика, але добра, тверда, дисциплінована армія...

... Треба поставитись до армії не як до якоїсь звалки, куди скидаються найменш цінні, на ніщо краще не придатні елементи, а як до окраси держави й нації, її почесну варту, куди йде все, що найкраще, найбільш пройняте щирим, серйозним відношенням до держави, її демократичних, соціальних і національних завдань, не за напасть, не за страх, а за совість, — щоб віддати кілька найкращих років виконанню найвищого громадського обов'язку: боронити найвищі народні досягнення своєю кров'ю!

Треба, щоб кадрова старшина складалась із елементів ідейних, культурних, інтелігентних, — щоб ценз її не тільки спеціальний, а й загальний був досить високий (вища загальна школа), і щоб вона була обставлена матеріально на стільки відповідно, щоб не тікали з війська „на ситіші пироги”, як казали наші предки.

Щоб відносини сатршини до козаків були близькі, щирі, братерські, щоб при форамльно твердій дисципліні й субординації, армія мала дійсно демократичний характер по суті.

Щоб побут козаків у цій армії не був марнуванням часу, щоб час регулярної служби був

використовуваний як найпродуктивніше, аби можливо в коротший час вмістити всю потрібну для війська технічну підготову, — доведену до рівня сучасних вимог, а потім все здійснювати через учбові збори, організовані в ріжких порах року так, щоб вони якнайменше відтягали живі сили від продуктивної праці.

Щоб усе, що під час служби лишається від чисто технічної підготови, було використано на завдання культури й освіти. Щоб побут козака чи старшини у війську мав характер громадського виховання й демократичної культури...»

13. ЗНОВУ НА ЧУЖИНІ

Від хвилини, коли при чужій — німецькій і московській — помочі також свої люди, ворожі демократії, перешкодили Грушевському і Центральній Раді провадити далі діло будови Української Народної Республіки, — Грушевський пильно слідкує за подіями, але бачить, що державний український візувесь час котиться у пропасть. Він хотів би його зупинити й завернути, але силою відсувають його гетьманці, а коли й самі вони провалилися, то після них не приходить уже до влади український парламент. Кермо бере в руки Директорія, що провадила повстання проти гетьмана Скороподського і німців, свого роду диктатура з п'ятьох осіб: Венниченко, Петлюра, Швець, Андрієвський і Макаренко. Вони не йдуть слідом Президента. Може й не мають змоги, але й порад його не питаютъ. Тоді він виїздить за кордон, щоб між чужими людьми поширювати інформації

про Україну; інформувати ввесь культурний, політичний і науковий світ про відродження української нації і держави та старається за кордоном знайти для неї допомогу в боротьбі на всіх фронтах.

Він започатковує справу організації «Ліги незалежності нових республік Сходу Європи» у Парижі. Випускає кілька чисел інформаційного журналу французькою мовою «Східна Європа». Також видає французькою мовою «Історію України» та «Українську Літературу» для ознайомлення чужинців з українською справою. Нав'язує взаємини з різними соціалістичними партіями та видає для інформації соціалістичного світу кілька книжок французькою мовою, в яких інформує про українську визвольну боротьбу. Брак матеріальних засобів примушує Грушевського припинити пропагандивну працю. Він на деякий час осівся у Відні. Тут він засновує „Український Соціологічний Інститут” і активно помагає „Українському Союзові письменників і журналістів” в організації „Українського Вільного Університету”, на чолі якого став, як перший ректор. Пізніше цей університет перенесено до Праги.

У тім часі пише велику історію українського письменства. Це чергова велика праця. Це пам'ятник українській культурі, творчому духові народу. Грушевський показує здивованому культурному світові: Ось ми, українська нація, з великою культурою минулого, надбанням сучасного, що вже є в історії культури світу. З неї нас уже не вимаже ніхто і нашої волі ніхто не переможе, бо жива нація далі змагає до культурного вивищення.

Одночасно Грушевський пильно слідкує за подіями на підсоветській Україні. Бачить надлюдське змагання українського елементу за своє життя. Бачить, що окупантська московська влада мусить поступатися вимогам мас, мусить удавати себе за приятеля української культури, мови, письменства, щоб таким підступом вхопити в свої руки українські народні маси й підготувати нове повільне політичне й соціальне поневолення українського працюючого народу.

14. ПОВОРОТ НА РІДНУ ЗЕМЛЮ

Грушевський усією душою радіє поступом національної свідомості українських народних мас, але з другого боку його тривожить лукавий підхід ворогів українського народу.

В його душі йде боротьба:

— Чи тут, чи там можна більше зробити для визволення українського народу?

У моменті цієї боротьби підходить до нього його добрій дух, що товаришував йому у всіх великих ділах для України, і підказує:

— Вчив ти, вчителю, щоб не уставати в боротьбі. Сам ти говорив: коли засудять тебе за 129 параграф, пробуй боротися під якимсь іншим...

І він вирішив вернутися в Україну, щоб дати відповідного розмаху розвиткові української культури. І справді, з його участю Українська Академія Наук доходить до небувалих успіхів. Аж перелякалася Москва чарівної сили, що відроджувала українську націю. І почала знову на-

гінку проти найчільніших представників української культури.

Грушевського заслали з України в Москву... Відібрали можливість працювати в Києві, затиснули його в мешкання, в якому сліпнув, перemerзав і втрачав здоров'я. Але Грушевський духово не заломався, і ніякого „покаяння” не зложив, ані не видав прокляття на народне змагання, як це зробили інші під московським терором. Він під терором не гнувся. А коли вже його таки доконали московські диктатори, то тоді, щоб приховати свій злочин, відіслали його, безнадійно хворого, ніби-то на лікування у Кисловодськ на Кавказ. На лікування, казали... У дійсності ж — на остаточну смерть!

А потім, коли він там незабаром помер, 25 листопада 1934 року, то поховали його, замученого ними ж самими, на державний кошт, щоб таким способом прикрити його мученицьку смерть. Щойно після смерти перевезено тіло Першого Великого Президента відродженої Української Народної Республіки до престольного Києва. І думають окупанти, що мертві уста Його вже не оживлять живих до бою... Але помилуються. Уста Його живі і живий та міцний повстане знову український працюючий народ, щоб здійснити Заповіти: Шевченка і Грушевського.

1960-1965

1965

1965-1970

**КУПУЙТЕ І ЧИТАЙТЕ КНИЖКИ
ВИДАННЯ «НАШОЇ БАТЬКІВЩИНИ»**

ГАЛИНА ЖУРБА

Сморгонські ведмеді — — — — — \$ 0,20

ГАЛИНА ЖУРБА

Тодір Сокір — — — — — — — ” 5.00

ПОЛЬ ПОЛОВЕЦЬКИЙ

Проти течії — — — — — — — ” 2.25

ВАСИЛЬ БАРКА

Вершник Неба — — — — — — — ” 1.50

АНАТОЛЬ ГАЛАН

Між двома смертями — — — — — — — ” 2.00

ВАСИЛЬ ДУБРОВСЬКИЙ

2-ий Відділ БАМЛАГ-у ГПУ-НКВД — — ” 1.00

АНТІН ЧЕКМАНОВСЬКИЙ

Віки пливуть над Києвом — — — — — — ” 2.25

КОСТЬ ТУРКАЛО

Т о р т у р и — — — — — — — ” 2.50

ЛЕВКО ЧИКАЛЕНКО

Уривки зі спогадів 1919-20 років — — ” 1.75

«За Віру Православну Українську», ч. I. ” 1.50

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

Книги Битія Українського Народу — — ” 0,50

М. ОСТАПОВИЧ і О. П. БІЛОЗЕРСЬКИЙ

Президент — життя і діяльність

Михайла Грушевського — ” 1.00

Nasha Batkiwschyna

133 East 4th Street

New York, N. Y. 10003

ЧИТАЙТЕ ВИДАННЯ

Української Православної Акції (УПА):

Іоан Русин (Іван Вишенський) —

До втеклив від Віри Православної
єпископів у справі згоди, про яку
ними книги видані, послання — — — 0,20

Іван Франко —

Дві унії (образок з історії Русі
при кінці XVI віку) — — — — — 0,25

Протопр. Ігор Губаржевський —

Кунцевич, Сліпий і Українське
Православ'я — — — — — 0,25

Митроп. ВАСИЛЬ Липківський —

Проти наклепів, ніби УАПЦ
прямує до унії — — — — — 0,20

«НАША БАТЬКІВЩИНА»

**НЕЗАЛЕЖНИЙ
ЧАСОПИС
ДЕМОКРАТИЧНОЇ
ДУМКИ**

РІЧНА ПЕРЕДПЛАТА 7 ДОЛ.

Ціна окремого примірника 30 центів.

Примірники за минулі роки по 40 центів.

Адреса Редакції і Адміністрації:

N A S H A   B A T K I W S C H Y N A
133 EAST 4-th STREET
NEW YORK, N. Y. 10003
Tel. 475 - 9357
